

DVORSZKY HEDVIG

„Sokáig próbálgattam...”

BESZÉLGETÉS SCHRAMMEL IMRÉVEL

Több éves előkészület és tárgyalás után a Szombathelyi Megyei Jogú Város polgármestere, dr. Puskás Tivadar és a város vezetése, valamint a Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum igazgatójának, Csapláros Andrea asszonynak a közreműködésével előreláthatólag 2015 során, a Schrammel Imre keramikusművész által felajánlott életmű anyaga kiállításra kerül a Szombathelyi Képtár megfelelően kialakított épületrészében. A Kossuth-díjas, a közelmúltban a Nemzet Művészevé is választott, nemzetközi hírű keramikus egyedülálló technikai megoldásai, bravúros újításai és számos, a kerámiaművészet hagyományos felfogásától eltérő szobrászi, képzőművészeti alkotásai, vázlatai, tervei itt kerülnek egyedülálló, összefoglaló és jól tanulmányozható módon a nagyközönség és a szakma nyilvánossága elé. Művészetének szellemi mozgatórugóiról, valamint megoldásainak szinte természettudományos ok-okozati összefüggéseiről és számos egyéb motívumról beszélgettünk legutóbbi, a 150 éves budapesti Vigadó átalakított, felújított épületének 2014-es Galéria-avató kiállításán.

Nem titkolt célunk, hogy az életmű kialakulásának titkaiba is beavató, időközben megjelent Schrammel-napló című, szintén egyedülálló könyvritkaság iránt is felkeltjük az érdeklődést. Ez utóbbi a művész 1984-től vezetett, több mint harminc, egyenként 200 oldalnyi kézírásos–rajzos anyagából ad közre mintegy 300 oldalnyi válogatást az alkotó és a művészettörténész ajánlásával.

A Magyar Művészeti Akadémia két nagyszerű kiállítással nyitotta meg a gyönyörűen felújított Budapest-belvárosi Vigadó épületét.

Az Akadémia alapítójának, örökös tagjának, Makovecz Imre építésznek az emlékkiállítása az épület legfelső tágas termeiben, Schrammel Imre keramikusé a földszinten és az alagsori termekben látható (volt látható 2014. március 16. – június 29-ig). Ma már viszonylag jól ismert tény, hogy mindkét művész hosszú évek alatt, különféle ellenállások közepette és azok ellenére nemzetközi tekintéllyé vált a maga szakmájában és a kortárs művészet egészét tekintve. Egyedi szemléletük és gyakorlatuk szó szerint párját ritkító értékeket hozott létre, olyanokat, amelyekkel eddig másutt nem találkozhatott a művészetértő közönség. Nagyhatású, újító tevékenységük különböző módon befolyásolta a XX. század végéig és a XXI. század elejéig alkotóinak szemléletét is.

Schrammel Imre életmű-kiállításán beszélgettünk a művésszel munkásságának egymásból következő, gondolati–formai és anyaghasználati folyamatairól.

„Egy művészettörténész számára minden bizonnyal érdekes, hogy az én kiállításom ugyanabban az épületben nyílt meg, ahol Makovecz Imre építész kiállítása is, és

mindkettő ugyanabban az időben nézhető meg. Számomra külön élményt jelent az, hogy a saját munkáimat – miután életmű-kiállításnak terveztük ezt a bemutatót – ilyen széles skálán újra áttekinthetem. Két külön helyiséget rendelkezésemre bocsájtottak, azért, hogy Fekete György belsőépítész barátommal közösen rendezhessük meg ezt. Hozzá kell tennem, hogy ő, mint a Magyar Művészeti Akadémia elnöke, külön gesztust gyakorolt azzal a ténnyel, hogy a Makovecz-kiállítás megnyitása után –, amely az újjáalakított épület legfelső szintjének tágas tereiben látható – a Vigadó Galériában megnyílhatott az enyém is.

Nemcsak azért örültem ennek, mert önmagában is megtisztelő ez a dolog, hanem azért is, mert elgondolkodhattam azon, hogy mit is jelent kettőnk számára az organikus gondolkodás. Bárki, akiben ez a gondolat netán felmerülne, most konkrét példákra is összehasonlíthatja munkásságunk szellemiségét. Mindketten az organikus gondolkodás felé mentünk el, mégis különbözünk egymástól. Megpróbáltam magamnak megfogalmazni, hogy ez mit jelent: Makovecz ugyanezekből a gyökerekből építkezett, de egy szellemi, sőt transzcendentális szférába vitte el gondolatkörét, és mint építész természetesen ennek az ideának próbált olyan épületegyüttesekkel megfelelni, ami az ő sajátos értelmezésű organikus gondolkodását fejezi ki. Én viszont nagyon is közvetlen közelről, empirikusan közelítettem meg ezt az egész témát és nem próbáltam belőle semmiféle magasabb röptű szellemi vonatkozásokat leszűrni. Elfogadtam ezeket az eredményeket úgy, amilyen egyszerűnek ezek látszanak. Valójában azonban e mögött az egyszerűség mögött egy rendkívül bonyolult rendszert lehet felfedezni, amit az ember csak lépésről lépésre tud feltérképezni. Én egyelőre, azon kívül, hogy a tényeket megpróbálom rögzíteni, azok formai megfelelőjét megfogalmazni, nem próbálok meg ezekből messzemenő következtetéseket levonni. Tehát ez a kettőnk közötti felfogásbeli különbség egyik lényege.

A másik, amit fontosnak gondolok, az a tanulásom szellemi gyökereihez vezethető vissza. A Magyar Iparművészeti Főiskolán abban az időben Borsos Miklós szellemisége volt sokunk számára meghatározó. Ő a rajzolás és a mintázást tartotta mindenekfölött a legfontosabbnak és csak úgy mellékesen említette, hogy persze az anyag is fontos, de hát azt könnyű megismerni. Ne felejtjük el, az 50-es évekről van szó, amikor az egész magyar kultúrpolitikában a szocreál szemlélet uralkodott. Ennek szigorúságához képest a Borsos körüli szellemiség oldottabbnak tűnt, ebben elég szabadon lehetett „garázdálkodni”. Az biztos, hogy számomra is a rajzolás volt az első olyan látványbeli felismerés, amelyen keresztül megéreztem, hogy az a verbális, irodalom- és beszédközpontú világ, amit egészen az érettségiig tanultam, úgy nem egészen igaz, ahogy akkoriban gondoltam. A rajzolás egy egészen más világot nyitott ki előttem, azóta is fontos és érdekes a számomra. Szomorúan állapítom meg, hogy még a művészet iránt érdeklődő emberek is kevésbé igazodnak el ennek a nyelvi közegében, az átlagemberről nem is szólva. Nos, gondolkodásomat még erőteljesebben befolyásolta a mintázás, mint egy szintén másfajta gondolati kifejezőmód.

Ez azt jelenti, hogy a térbeli kiterjedésű testeket kell értelmezni, azok tanulságait valamilyen módon átültetni a saját konstruált világomba. Akkoriban számomra ez

még különböző két dolog volt, mármint a rajz és a mintázás kifejezési lehetősége. Később a kettő közötti összeköttetést véletlenszerűen találtam meg. Az anyaggal kapcsolatban pedig, szinte egyáltalán nem voltak a számomra értelmezhetőek a szóbeli magyarázatok. Ugyanis az anyag kezeléséről akkori tanulmányainkban csupán abból a szempontból esett szó, hogy azokat milyen szerszámokkal, technikai–technológiai fogásokkal lehet rábírní arra, hogy valami olyan legyen belőlük, amit én szeretnék. Például az agyagból hogyan lehet edényt csinálni, ezt megtanultuk, oly módon, hogy hogyan kell korongra felrakni, vagy lapokból összeépíteni, stb., de ezek olyan mechanikus cselekvések voltak, amelyekhez tulajdonképpen nem kell semmiféle különösebb szellemi erőfeszítés. Nem jöttem rá arra, hogy mindaz a tapasztalás, amit a rajzban, illetve a mintázásban szereztem, az agyagozásban is kamatoztatható lenne. Viszont, azáltal, hogy a porcelán szakon tanultam, ennek a szakterületnek a technikai–technológiai ismeretei nyitották ki a szememet sok más lehetőségre, amelyre, ha maradtam volna a hagyományos kerámiaképzésben, nem lett volna alkalmam. A porcelán magas-tűző égetési tartományban válik véglegessé, ellentétben az ezer fok alatti hagyományos kerámiaégetés hőtartományával. Itt tehát olyan dolgokat kellett számításba vennem, ami ott elő sem fordult: a hőre különbözőképpen reagálnak az anyagok, akár csak a nedvességre és számos más dologra.

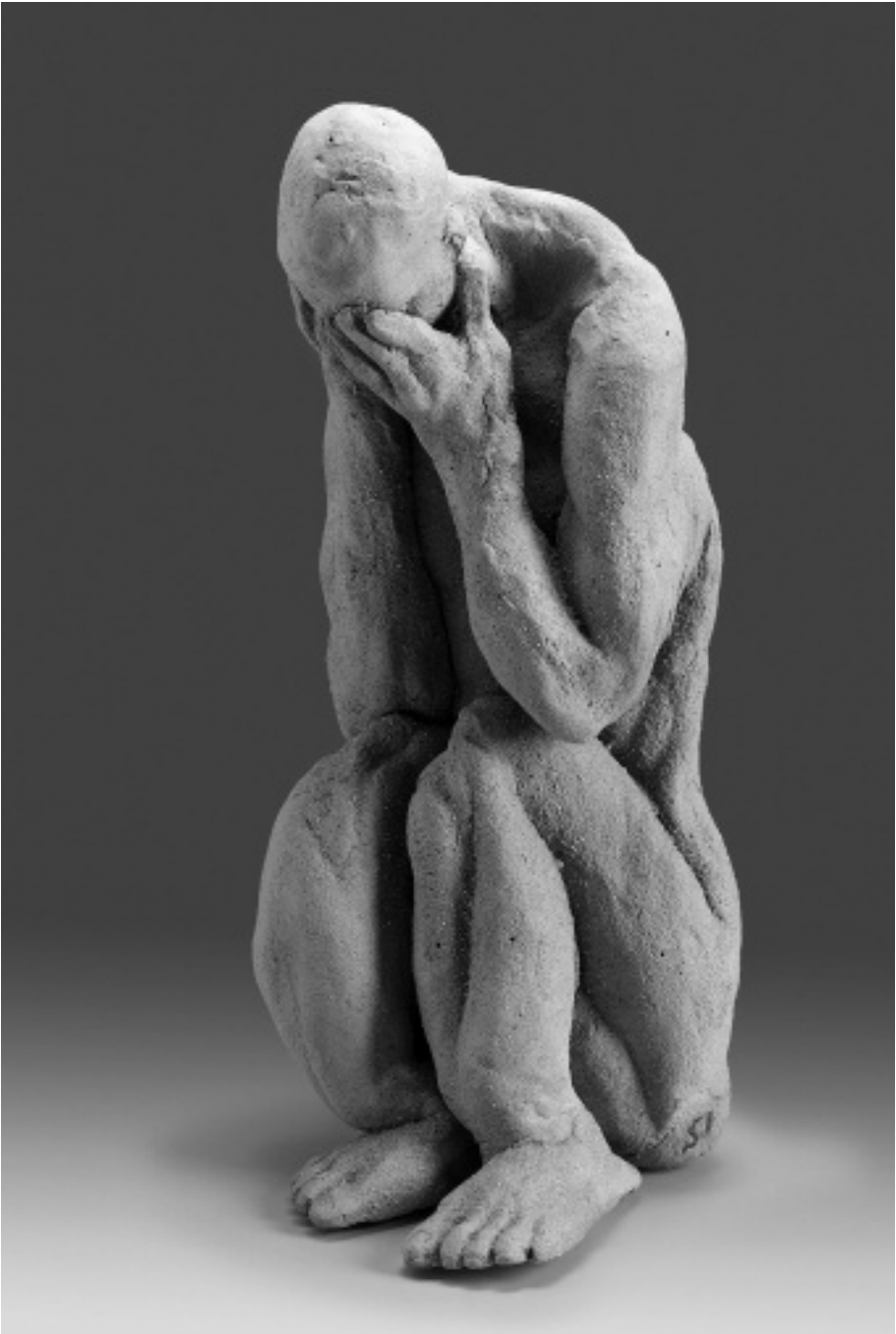
Ezeket a tapasztalataimat a gyárakban folytatott üzemi gyakorlatokon tanultam meg. Ott ismerkedtem meg azokkal az egyéb, tűzálló anyagokkal is, amelyeket akkoriban csupán a kényes porcelán égetése során használtak védőtoknak, kemencebélésnek, stb. Fokozatosan fedeztem fel az ezekben rejlő lehetőségeket. Ekkor aztán nekiveselkedtem azoknak a porcelánformálási újításoknak, amelyeken már akkoriban is sokat gondolkoztam. A Hollóházi gyárban próbáltam ezeket megvalósítani, amelyekkel azonban ott egyáltalán nem arattam sikerült, sőt. A kudarcot nemcsak az jelentette, hogy tölem azonnal sorozatban gyártható porcelántermékek tervezését várták, én meg szabadon mintázott kisplasztikákkal rukkoltam elő. A kudarc másik oka, hogy a „magyar narancshoz” hasonlóan a hollóháziak, itt akarták a magyar porcelánt is kitalálni, a füzérradványi kaolinra építve, ami azonban nem volt kifejezetten alkalmas a finom formálásra. Ezek után kénytelen voltam másféle kísérletsorozatba fogni.

Tulajdonképpen már akkor kezdtem el alaposabban magának az anyagnak a vizsgálatát. Azt hiszem, hogy ezen a ponton tér el még inkább az én felfogásom az organikus kifejezésmódot illetően. A lényeg az, hogy a porcelán lágyul a hőre, elhajlik, elreped és mindenféle más deformációra képes. Erre alapozva, több minden megoldást kipróbáltam: rájöttem, hogyha különböző növényi terméseket, például tököt, vagy más gyümölcsöket, leveleket, stb., leformázok, és azt csinálom meg porcelánból, akkor az viszonylag stabilan megmarad, ellenben mindazok a formák, amelyeket esztergályoztam és öntöttem le a hagyományos módszer szerint, sikertelenek maradtak. El kellett gondolkoznom azon, hogy mi lehet annak az oka, hogy a növényi konstrukció porcelánból is stabil eredményt hoz. Sajnos a gyárból elküldtek, ezért ott a kísérletezést abba kellett hagynom. Ez irányú ötleteimet részben túl modernnek ta-

láltak, részben nem gyártható termékek. És hát ez két különböző dolog. Mindinkább világossá vált előttem, hogy amennyiben meg akarom ismerni az anyag formateremtő képességét, nem tekinthetem a választott agyagfélét csupán nyersanyagnak. Miután a kerámia-porcelán nyersanyagai a Föld izzó állapotától a lehűlés és az erózió évmilliók változásain keresztül alakultak át olyanná, amelyeket a gyárakban megismerhettem, elkezdtem ezeknek a lelőhelyein tanulmányozni viselkedésüket. Ezzel egyúttal letértem a hagyományos kerámia-porcelán mesterségek útjáról, és addig ismeretlen területen haladtam tovább. Fokozatosan egyre izgalmasabb jelenségeket ismertem meg, amelyeket igyekeztem láthatóvá tenni. Ez azután visszahatott a rajzolásban és mintázásban addig gyakorolt módszereimre, és abban is változnom kellett a megtanultakhoz képest.

Közben kaptam egy megbízást a Budavári Palota egyik épületrészében elhelyezendő hatalmas méretű falfelület dombormű díszítésére. Ezért kezdtek el érdekelni a különböző rétegződések problémái. Abból indultam ki, hogy a történelem is az egymást követő korszakok rétegeiből áll össze, amelyekre egy-egy műemléki ásatás során bőven tapasztalatokat szerezhettek – például itt, a Budai Várban is – a régészek. A román, a török, majd a későbbi korok életformáinak lenyomatai rendkívül inspirálóan hatottak rám, és miközben a magam agyagformálási eszközeivel, ezekkel a rétegződésekkel foglalkoztam, rájöttem, hogy hasonlóképpen rétegződik maga az élő világ is. Sokáig próbálgattam a különböző módokat, hogy agyagból állíthassak elő ilyen gondolatébresztő kompozíciókat. De ezeket csak egy oldalról tudtam megformálni, mint reliefeket. Egyre jobban izgatott a térbeli megjelenítés lehetősége. A Szegedi Biológiai Kutató Intézet homlokzati falára kiírtak akkoriban egy pályázatot, amelynek értelemszerűen utalnia kellett az ott folyó kutatómunkára. Ekkor kezdett el ismét érdekelni a biológia. Véletlenül találtam rá egy könyvre, amely Chric–Watson nevű Nobel-díjas tudósok nevéhez köthető és amelyben többekkel együtt leírják a Helix-modell, azaz a DNS-kettős spirál felfedezését. Természetes, hogy én is megpróbáltam kettős spirált mintázni, de ez nem ment. Viszont láttam a pécsi Zsolnay gyárban egy szellemes megoldást arra, hogy mi módon emelnek ki az úgynevezett fölstockolt karámokba, silókba tömörített agyagtömbből egy-egy részt. Úgy tudják kivenni az agyagot, hogy egy egyszerű ostornyélre rászerelnek egy erős acéldrótot, a bottal együtt azt beleszúrják az agyagtömbbe, és a dróttal kanyarítanak ki belőle egy részt. Egyébként ez hasonlít a parasztnaknál is alkalmazott szénakiszedő szerkezetre. Nos, amíg néztem ezt a műveletet, rádöbbenem, hogy ez az a forma, amilyent én éppen keresek: a kettős spirált. Gyorsan csináltam ilyen ostorokat, elkezdtem ezekkel különböző kísérleteket, ez jelentette számomra a következő keramikusi időszakom legizgalmasabb tevékenységét. Egyik ilyen művemmel – amelyik itt a kiállítóterem közepén látható – nyertem meg Faenzában, 1971-ben a Biennálé plasztikai nagydíját.

Amint azt már beszélgetéseink során többször említettem, és amit ezen az életműkiállításomon nagyon jól lehet követni is: az én anyag kísérleteim és azok eredményeinek egyike következett a másikból. Például a kettős spirál gondolat gömbszerű megvalósítása után, meg kellett valahogy oldanom a kiegészítés újabb problémáját. Bi-

*A pompei őr (Pompei sorozat), kőcserép
2013 – 45x19x18,5 cm – 1280 °C*

zonyos méret fölött ugyanis a tömör agyagot, amibe ezt a műveletet el lehetett végezni, nem lehet kiegészíteni, mert a benne lévő nedvesség miatt az fölrobban. Én viszont nagyobb méretekre vágytam. Így fundáltam ki egy kavernás szerkezetet. Csövekből formáltam meg a belső részt, ezt hasítottam és innentől kezdve egymásra épült a korábbi rétegződési kísérleteimnek, valamint a kettős spirálnak a tanulsága!

Újabb korszaknak nevezhetném a hasábformákkal folytatott kísérleteimet. Ennek az a története, hogy akkoriban, szinte forradalmi divattá vált Magyarországon a geometrikus művészet újrafelfedezése. Művészkollegáim közül többekkel, például Atalai Gabival, Bak Imrével vitatkoztam azon, amit ők állítottak, hogy ti. csak a geometrikus művészet az egyedül üdvözítő, tiszta művészet. Nagyon sok festő és szobrász esküdött erre, én pedig kíváncsi lettem, hogy mi ebben az olyan fantasztikus. Így hát én is készítettem precíz hasábokat, kockát porcelánból. De ezeket a szabályos kockákat, mint műtárgyat másképp akartam megközelíteni. Annyit természetesen tudtam a korai tanulmányaimból, hogy az agyag, különösen a porcelán, nem igazán szereti a szögletes formákat. (A téglagyártásnál másról van szó, most abba nem akarok belemenni.) Tehát sikeresen megalkottam a magam kockáit, hófehérre, tökéletesre kiegészíttem azokat, de nem tetszettek nekem, nem értettem, mi ezekben az a szenzáció, amiért a geometrikus művészet mindenképp fölötti lenne? Ezután a még félkész, puha formákra rácsapkodtam, meg minden egyébbel „rongáltam” őket. Végül belelöttem az egyik kockába, és akkor nagy meglepetés ért: a lövés hatására ugyanis teljesen átalakult a tökéletes forma – akkor még nem gondoltam arra, hogy organikus formává –, de átalakult! Lelkesedésemben egész sorozatot készítettem, de miután nekem puskám nem volt, lőtérre meg lövészegyesületekbe vittem a tárgyakat, amelyekbe különböző kaliberű puskákkal lőttek bele, – később belülről robbantottunk is – és így egyre érdekesebb formák keletkeztek.

A lövést követő formai átalakulás egy egészen más szinten is foglalkoztatott. Láttam egy filmet, amelyben a petesejték megtermékenyítésének folyamatát mutatta be a rendező egy emberi magzat megszületéséig. Bármennyire furcsa is, most ezt így kimondanom, de a tény, mégiscsak az, hogy a puskagolyó belövése, majd a hím ivarsejtnek az egyetlen női petesejtet ostromló serege közül, abba az egyetlennek a bejutása óhatatlanul párhuzamos az én porcelán kockáimmal végzett kísérleteimmal. Arra is rájöttem, a robbantásoknál tönkremennek a sarkak és az élek a kockákon, a lövőtnél pedig az egész plasztika alakul át egy, – a megtermékenyített petesejthez hasonló –, organikus formává. A geometrikus világ az emberi gondolkodás terméke, az organikus pedig a természeté. Az egyikben az emberi logika, a másikban a természet logikája érvényesül. Töprengéseim során számos kísérletet végeztem és egyre jobban megtapasztalhattam, hogy a mi emberi alkotásaink a megmérhetőségre (szélesség, magasság, mélység) a szögletességre, a döntően egyenes vonalalkotásra épülnek. A természeti formák azonban részben gömbszerűsége törekszenek, és semmiképpen sem egyenes vonalúak. Még a cikkcakkban lefelé hatoló villámok is teljes mértékben eltérnek az egyenestől. A természet nem tűri ezt az emberi logikát, lekoptatja a sarkokat és igyekszik visszahódítani az ember alkotta „tájakat”. Eddig is

sokat foglalkoztam a természettudományos kísérletekről olvasható szakirodalommal, ezek után pedig még inkább érdekelték azok. Egy példát megemlítek: az ember, ha egy térbeli alakzatot megpróbál megformálni, mint például én a kettős spirált, akkor mindig egy vonal mentén hatol be. Ez hasonlít, mondjuk a komputertomográfhoz, amely viszont a vizsgált test egészét felszeletelve képezi le.

A természet azonban nem így „gondolkodik”, hanem térben, növekedésben, mozgásban. Ahhoz, hogy valami növekedni tudjon, szükséges a spirálrendszer, a rétegződés (lásd a fák évgyűrűit, stb.) Mivel én empirikusan közelítettem meg ezeket a jelenségeket, azaz előbb megcsináltam és csak utóbb kezdtem azon gondolkodni, hogy ez vagy az a dolog miért éppen olyan. Ezért említettem korábban, hogy nem vontam le semmilyen ezotériába vezető következtetést sem. Elfogadtam, hogy így van, és kész. Ettől függetlenül az így elkészült tárgyaimat mások megpróbálták különböző filozofikus módon is megközelíteni, de én ezekkel valahogy úgy voltam, mint az impresszionisták. Ők, ugye, miután fölfedezték az üvegprizmát, amely felbontotta a fényt és ezt a tudomány rögzítette, (a fehér fény felbomlik a szivárvány összes színére), szóval ők elkezdték a festészetükben ezt a látásmódot alkalmazni. Nekem is az volt az első impresszióm, hogy a kísérletezéseim során olyan formákat hoztam létre, amelyeket korábban soha nem láttam. A kocka ezek után már nem érdekelt.

Az élő test, mint organikus forma is különös módon vált a műveimet formáló eszközzé. Korábban ugye, a nagyméretű reliefeket úgy mintáztam én is, mint a többi keramikus: a kompozíció megformálása során azt vettem figyelembe, hogy a majdani kiégetéshez raszterszerűen fel kell kockáznom a puha agyagot. Ráadásul mindenki az állványra felrakottan mintázta meg az agyagot. Volt lehetőségem például a Közlekedési Múzeum épületéhez készített reliefnél – szövőgép-alkatrészekből kialakított formákkal dolgozni, azt én is állványon készítettem (1966). Az első olyan relief, amit én a földön készítettem, az a Budavári Palotáé volt (1969). A váci reliefem (1985/86) készítése során jöttem arra rá, hogyha a puha agyagba belelépek, vagy bármely más nyomot hagyok benne, az egészen más formaképzést ad, valamint a kiégetéshez szükséges más „metszetelést” követel. A természetes lenyomatból összeálló forma-vonulatokat csak elmetszeni lehetett, és a metszésvonalak nem szervültek ehhez az új formarendhez. Ott győződtem meg arról, hogy mennyivel alkalmasabb a földön végzett mintázás, amely a korábban már említett lábbal taposás után, szinte kínálta a saját testem bele-beleugrálásával, annak nyomhagyásait is. Nem állítom, hogy ezzel nem leptem meg nemcsak a magyar, hanem a külföldi kollegákat is, akik akkoriban már szép számban jártak a Kecskeméti Művésztelepre, a Kerámiastúdióba. Nem beszélve arról, hogy a különböző nyelveken sokkal nehezebb lett volna nekem, mint ott gyakran szimpozion-vezetőnek elmagyarázni a nyomhagyás és a kompozíció ezáltal más módon történő formálásának a lehetőségét, így hát inkább levágtam egy nagy agyag pacnit, és beleugrottam. Balassagyarmati munkámnál aztán megismétltem a Vácott alkalmazott módszert. Azt, hogy a technikailag elkerülhetetlen metszéseket a formákkal együtt szervezzem, a hegyeshalmi határátkelőhöz készített reliefemen sikerült megvalósítanom. Itt oldottam meg először, hogy az előre meg-

komponált nyers agyagféleségeket darabonként homokkal szigetelve döngöltem egymáshoz, így a nyers elemek szétszedhetőkké és újra összeállíthatóakká váltak. A későbbi kisplasztikákhoz is ez adott lökést. (A sors fintora, hogy sajnos a hegyeshalmi határátkelő vámcsarnoka azóta is zárva van. Jövője ismeretlen. A váci reliefet felhelyező, hivatalos kivitelező csapat pedig ugyanabban az időben verte le a Budavári Palota reliefjét – tudtom nélkül – amikor azt rakta fel. Azóta sem derült ki, kinek az utasítására történt mindez.)

Az élő testben zajló folyamatok tanulmányozása – legyen az állat, növény, vagy ember – tulajdonképpen egyre jobban foglalkoztatott. Még a nyomhagyás egyik sajátos megoldásához tartozik az a kísérletsorozat is, amikor az országúton elűtött madarak tetemeit puha „agyagsírba” tettem, ezeket kiégettem és a végeredmény, egyfajta láthatatlanná vált lény nyoma maradt. Amint azt már másutt is megfogalmaztam, ebben a kísérletsorozatban rendkívüli módon befolyásolt egyik itáliai utazásom során a Pompeiben tett látogatásom. Ismert dolog, hogy a Vezúv kitörésének látványa percek alatt halálba „öntötte” az ott élő embereket, állatokat. Amikor feltárták ezt a sajátos temetőt, a láva által kiégett tetemek üregeit találták meg. A későbbi látogatók számára átélhetővé tett tragédia bemutatása érdekében aztán ezeket az üregeket speciális gipszanyaggal öntötték ki, így idézve meg az egykori szituációkat. Egész sorozatokat szántam ennek a folyamatnak a saját művészi elképzelésem szerinti megidézésére. Miután az eddigi kerámia szobrászkodásom is egyre közelebb vitt az organikus fizikai valóságának a művészi átértelmezéséhez, azt hiszem, szinte logikusan következett be pályámon egy újabb korszak.

Lehet, hogy ez, mint gondolat túlságosan nyersen hangzik tőlem, miközben emberi drámákra utalok. Az utóbbi években szükségét éreztem annak, hogy klasszikus szobrászati eljárás szerint mintázzak meg emberi testeket, férfiakat és nőket egyaránt. Számomra ez egyszerű tanulmányi modellnek szánt gyakorlat volt, ám, de azzal a drámai célzattal, hogy ezekkel a figurákkal „megrendezem a saját színházamat”. Kaptam egy megbízást a Pécsi Nemzeti Színház homlokzatára elhelyezendő reliefre, és tulajdonképpen már ott szerettem volna ezt a gondolatomat megvalósítani, de a körülmények végül is ezt nem tették lehetővé. Így maradtam e munkámnál, az ún. lapos relief megoldásnál. A figurákkal azonban azt a klasszikus férfi-nő/nő-férfi drámai viszonyt szerettem volna megjeleníteni, amely ősidők óta létezik az emberiség történetében. Ez vezetett a Minótauros szorozatomhoz. Bármerre utaztam, – az útirajzok inspiráló részleteinek lerajzolása mellett – számos múzeumi anyagot tanulmányoztam és éltem át sokféle emberi kapcsolatot, egyre jobban megerősödött bennem e viszony, a saját eszközeimmel lehetséges megformálása. A Naplóimban jól végigkövethetők mind az eddig elmondottakhoz vezető kísérletezéseim állomásai, majd pedig a bennem már kialakult végző formához vezető terveim rajzainak sokasága. Esetenként éppen a Naplómban írtam le azokat a technikai felfedezéseimet is, amelyek segítségével addig soha nem alkalmazott módszerekkel jutottam el alkotásaim kivitelezéséig.

Ezen közben többször foglalkoztatott magának a csupasz emberi testnek a viselkedése is. Ugyancsak a természettudományos érdeklődésemből fakad annak a tény-

nek művészi inspirációja, amit az élő szervezetekben keringő folyadék szerepe, az ozmózis jelent. Tudjuk jól, hogy az élet maga milyen összefüggésben van a vízzel és valamennyi ásványi anyaggal. Tehát az élő szervezetben keringő folyadék állapotától függ a születéstől halálig terjedő, maga a lassú kiszáradási folyamat is. Ez az öregedés, azaz az elmúlás folyamata. Izgatott az étellel teli testek egymásra hatása, – az én esetemben – az agyagból megmintázott testek minél erőteljesebb egymásba/egymáshoz szorulása. Több olyan kompozíciót hoztam létre, amelyek eme testekből szinte fallá váltak. Természetesen úgy, amint eddigi munkáimban is, elsősorban az foglalkoztattott, hogy ezt milyen módon tudom kivitelezni az első lépéstől az utolsóig. Ekkor kezdtem használni a formálásban a kivitelezésig terjedő, jelentős szerepet betöltő szilikon anyagot. Visszaemlékeztem nagyanyám lisztezett tésztagyúrására, amikor nem ragadtak össze az ily módon kiszaggatott tésztadarabok, stb., ezért aztán a jól megválasztott agyagféleségeim mellé újabb tapasztalatokat tettem hozzá, amikor különféle homokot szórtam a figurák közé.

A kemény samottos anyagok, a puhán formálható különféle kerámia agyagféleségek mellett – amelyekhez egyébként színezésül soha nem alkalmaztam semmiféle ráfestést, hanem csak saját anyaguk, illetve a kiégetési hőfok és módszer változtatásával színeztem azokat –, később újra találkozhattam a porcelánnal, mint a szilikát anyagok kerámia skálájának legfinomabbikával. A Herendi Porcelángyár meghívására dolgoztam a gyárban. Ismét elővehettem a még Hollóházán kényszerűen abbahagyott kísérleteimet. Amellett, hogy a gyár formai kínálatának megújítására kidolgoztam számos megoldási módszert, nagy élvezettel fedeztem fel újabb megújabb, a porcelán anyagával megvalósítható egyéni formavilágot. Ez esetben is használtam a korábbi tapasztalataimra építve a klasszikusan megmintázott figurákat, amelyeket különböző pozíciókba hajlítgatva, illetve egymáshoz helyezve őket, különféle jeleneteket tudtam létrehozni. Ezek egy részén a pazar gazdagságú herendi díszítő motívumkincs változatos ráfestését terveztem meg, betanítva ezek megoldására az egyébként, a Herendi gyár kiváló porcelánfestőit. Másik részén viszont kipróbáltam egyfajta textilalkalmazást. Ez azt jelentette, hogy a klasszikus formában megmintázott, majd még a puha állapotban pozícióba hajlított figurát különféle általam gondosan kiválogatott textilekbe (gallér, köpönyeg, stb.) öltöztetve, legalább 4-5-szörös eljárás során öntöttem porcelánba. *Ezen a vigadóbeli kiállításon tehát magam is jól követhetem a pályám során kezdettől fogva engem jellemző kísérletező kedv újra, meg újra felbukkant állomásait.*

Miközben örömmel állapíthatom meg, hogy a különféle kerámiákból és a különleges herendi porcelánból is megvalósíthattam az ifjúkori elképzeléseimet, újabb és újabb inspirációim támadnak, foglalkoztatnak újabb térbeli-plasztikai megoldások. Aztán a Zsolnay gyár klasszikus ezozimázainak általam elképzelt újszerű kipróbálásai is izgatnak. Szakmai kíváncsiságom változatlan. Nem véletlen, hogy száguldó gondolataimat már évtizedek óta a Naplóimba rögzítettem, mert egyrészt nem mindig volt lehetőségem terveim megvalósítására, másrészt be kell látnom, hogy tőlem független okok miatt, meglehet, hogy mindezekre nem lesz elég az időm...

HADABÁS ILDIKÓ

A hétfejű sárkány álmai*

LÁZÁR ERVIN EMLÉKÉNEK AJÁNLOM

1. A sárkány álma az első fejében

Elaludt a hétfejű sárkány,
szunyókált mind a hét feje
és álmot látott, csodás álmot
– halljátok! – mást a hét feje.
Egyik fejében azt álmodta,
hogy élt egyszer egy szent lovag,
aki az ős-ükjét legyőzte
úgy, hogy írmagja sem maradt.
Szent György lovag volt az a táltos,
ki angyalokkal őrködött
Kolozsvár gazdag városában,
hogy meg ne bántsa sem török,
sem tatár horda, sem a sárkány,
ha egyszer úgy hozná a sors,
ha a gonosz erőre kapna... – mondom,
Szent György lovag volt az a táltos,
ki a várfokán őrködött,
kinek a szíve bátorságos,
félte az ármány és török.
Sárkány torok, ej-haj hiába,
tüzet hiába köpködött,
a csata eldőlt szégyenszemre:
több ezer éve hirdeti,
hogy így pusztul el minden hitvány,
ki az isteni fényt nem tiszteli,
kinek szíve göggel teli,
s önerejét nem ismeri.

* Bízom benne, hogy ennél az álomnál Te is el fogod olvasni Lázár Ervin *Hétfejű Tündér* gyönyörű meséjét!

2. A sárkány második fejének álma

Lung-vang

mély víz,
tűz, láng,
kincs sincs,
csak csend
szárnya
loccsan
rá a
pagodára.

Lung-vang

király
sárkány
vára,
víz
alatti
csend
világa,
színe
varázslatos
titok,
őrzik a kis
sárkány-
gyíkok.
Vízcsepp
gyöngye,
árnya
jáspis,
hínár
erdő
lenge
tánc is,
ring
ezernyi
lény
a mélyben,
a nagy tenger
lágý
ölében,
minek
idő

emlékezet
óta
Lung-vang
sárkány
őslakója.
Álom-
lépcsőn,
ha akarnál,
egyszer
tán
leballag-
hatnál...
Pagodában
milljom
titok,
bölc
mosolyú
sárkány-
gyíkok
őrzik a
szeretet
várát,
sárkány király
pagodáját.

3. A sárkány harmadik fejének álma

Ringatózom fenn az égen,
testem színes, lágy csoda,
áttetsző a kék ég bennem,
aranyzín a palota.

Odafenn a nagy magasban
palotának tetején,
csücsül a Nap, arca rózsza,
oda igyekezem én.

Mellettem száll ezer sárkány,
csuda móka: leng a Föld,

és a földön himbálódzik
zöld hegyek ölén a völgy!

Utak úsznak égen-földön,
innen le nem eshetek,
velem esne akkor minden:
madzag, nap és kisgyerek.

Nem hallott még olyat senki,
hogy egy papírsárkány fél,
én is csak úgy elszédültem
ezért bukdácsol az ég,

tótágast áll a világom,
fenn van a lent, lent a fenn?
Ki tudná most kiszelni
a bölcs választ énnem?

4. A sárkány negyedik fejének álma

Bakony erdő közepében,
ahol a fák égig érnek,
nincsen világ, nincsen árnyék,
a madár se röpül arra,
utat hiába keresnél,
eltűnt az már réges-régen.
Mikor is volt? Ezer éve,
az emberek úgy beszéltek,
öreganyók azt regélik:
komoly, vidám, halk barátok
éldegéltek békességben
Bakony erdő közepében,
dolgosak, serények voltak,
nap mint nap csak írtak-írtak,
másolták a gót betűket
oklevelek aranyába,
imádságok bíborába –
titkokat is róttak néha
drága pergamen tekercsre,
de ha úgy hozta az este,
cellájukba heveredtek

– mert már úgy sem láttak volna
irogatni-másolgatni,
kecses betűt rajzolgatni.
Ilyenkor elgondolkodtak
a sok betűn, mit leírtak:
- Igaz-e mind, tiszta-áldott?
- Vagy csak mese, furmányoságos,
mint az a történet, ami
itt esett meg az erdőben,
Bakony sűrű közepében?
Látta is az egyik barát,
története különös volt,
sosem tudta elmesélni,
mert eltűnt egy holdas éjjel,
vagy tán nappal – nem is tudjuk,
lényeg az, hogy a nagy titkot,
mielőtt elveszett volna,
pergamen-tekerésre róttá.

* * *

Úgy esett a dolog egyszer,
hogy barátunk – maga írta! –
elfáradt a sok írásban,
ágyán is csak forgolódott,
álomtalan tépelődött,
gondolta, hogy sétál egyet
holdtól fényes éjszakában,
milljom csillag ragyogásban.
S ahogy ballagdál az úton
társzekerek hangját hallja,
súlyos, nehéz nyikorgását
a bozótos mély erdőben,
út nélküli elvesztőben.
Döbbenettől lába megáll,
nem hiheti józan elme,
hogy ahol a madár se jár,
kocsi csikorogjon erre.
Éjjeli az idő is már,
furcsa... látja a holdfényben:
árnyalakok jönnek-mennek,
hátuk terhét földre dobván
szekerekhez visszatérnek.
Kocsisornak furcsa titka

beleömlik egy mély lyukba,
nem is lyuk az, se nem verem,
kiszáradt kút! – pengő terem.
Árnyas csuklyák térülése,
egyre könnyebb fordulása,
fogy a társszekerek terhe
akármi is lett-volt benne.
Barátunk rejtve figyel
ezt a furcsa nagy kalandot,
mely nem esik gyakorsággal,
fázik is már a látványtól,
arra gondol jön a török,
s várkastélynak kincsét rejtik,
vagy a rablók – ebugattát! –
a lopott pénzt idedugják!
Moccanatlan-rezzenetlen
csak a szíve dobog, rebben,
(tudós barát itt nem lenne,
ha tehetné rég elfutna)
fohászkodik, hogy ne lássák,
hogy az árnyék jól elrejtse,
s fürkészését meg se sejtse
az a sok csuklyás akárki,
legyen király, főúr, lovag,
vagy a rablók kapitánya...
jó lenne, ha egy se látna!
Ám hogy fordul a hold fénye,
barátunk azt vette észre
hűlt helye van a csuklyáknak
néma a csend, minden hallgat.
Vár egy órát, tán még többet,
pirosodik már az égbolt,
mire meg mer moccanatni,
mrev lábát próbálgatni.
Odalopakodik félve
a kútkáva peremére
fölhúzza magát, hogy lássa
mit rejt a kút tátott szája.
Amit ott lát, bár ne látná
mert azt nézni rettenetes,
lángban ragyog ott egy sárkány
orrlika fú, tüze éget!

Tudós barát árkon-bokron
szedi lábát kegyetlenül,
csupa cafat a ruhája
arca véres, ág csapkodta,
mikor cellájába rontva
leborul az Úr elébe,
megköszönve, hogy túl élte
e napot is – én Teremtőm,
mi nem esett meg övéle!

Éjjel után a szép nappal
madárdallal érkezett meg,
a barát is némán felkelt,
hogy a fényben megszemlélje
mit is látott azon éjjel,
sárkány volt-e az a csuda,
ott van-e még a kút titka,
avagy fáradt elméjével
kitalálta mindezt éjjel.
Ám mielőtt útnak indult
jobbnak látta lejegyezni
kincset őrző sárkány titkát,
utat hozzá megjelölni.
Szegény ember, de jól tette,
hogy legalább megmentette,
s történetét lejegyezte,
mert úgy eltűnt, mint a kámfor
kolostornak cellájából,
majd egy évig keresgették,
de a nyomát nem lelhatték,
híre-hamva sem volt kútnak,
sem a fák közt elbújt útnak,
egyedül csak a papíros
rejtegeti már a titkot,
kincset őrző sárkány-kútról
fellobbanó lángjairól.

Hol itt, hol ott – vélik – látták,
izgatottan mondigálják,
hol van a kincs, megmutatják...,
de talán mégsem akarják?
Hiába is keresnétek,

azt a kincset nem lelnétek,
baljós annak a csengése,
ki hozzá ér, annak vége!
Bakony erdő elrejtette,
mély kút magába temette,
sárkány vigyázza a titkot,
pergamen a bús kalandot.

5. A sárkány ötödik fejének álma

Álmodom tán,
hogy én vagyok,
én a Hétfejű Sárkány,
ki csudás kertet őrizek,
hogy ne bánthassa ármány,
s örökké boldog útjain
a Heszperiák kertje
öregség, halál árnyait
sohse ismerhesse?
Ötödik fejem látja is,
ötödik fejem hallja,
de érzi azt a szívem is,
tisztá itt minden lélek,
akit beenged a kapu,
aki nem csak úgy betévedt.
Én, a sárkány, boldog vagyok,
élet vizéből ittam,
s ha gonosz voltam egykoron,
réges-rég megjavultam!
A csillag-zene cicereg,
ha jön az égi este,
s én végtelen boldog vagyok,
az ötödik fejembe'.

6. A sárkány hatodik fejének álma

Micsoda unalmas az élet,
a walesi táj hepe-hupa,
pecsétnyomóban üldögélek,
vörös sárkány én, s hallj oda!

egész nap papírokra nyomnak,
vörös tinta-vérem csepeg,
ha tudnám, biz' megijesztgetném
gazdámat, a jó herceget,
bár lenne ő pecsétbe zárva
örök cellában ős fogoly,
miként én a pecsétnyomóban,
hová vésték száz porcikám
s a lángot is, amely sosem lövell ki,
torkom egyetlen nagy likán!
A walesi herceg címerében
vagyok örök emlékezet,
magányos sárkány, s ha elkoptam...
jaj, arra gondolni sem merek!

7. A sárkány hetedik fejében látott álom

A sárkány hetedik fejében
el sem hiszed, mi lakhatott!
Milyen szép álom sétafikált
és nyitott ezer ablakot,
az ezerfényű tág mezőre,
amelyre rásütött a nap,
és kergetőztek a madarak,
fűben a gyíkok, bogarak.
Abba az álmodó fejébe
Lázár Ervin meséje költözött
és a *Hétfejű Tündér*[®] várta
– mit várta! hívta szeretettel
a sárkány többi hat fejét,
s a hat fejéhez tartozandó
egy testben lakozó szívét,
mert szív is kellett a látáshoz,
mit a *Hétfejű* elmesélt,
hogy meséjével meglágyítsa
a buta sárkány bús szívét.
Tudjuk, eléggé árva sárkány
volt a mi kortárs harcosunk,
nem volt rokona, ismerőse,
még testvére sem, őse is
csak ahogy álmaiban látta,

vagy ahogy mesélte a nép,
ezért csóválta ingadozva
még álmában is hét fejét.
Lázár Ervin tündére aznap,
hogya a sárkány fejébe költözött
a szíve bizseregni kezdett,
és boldogságba öltözött.
Maga sem tudta, hogy mi érte –
Hétfejű Tündér mosolya?
vagy a szeretet tette volna?
mindegy is mi volt az oka,
elég legyen a firtatásból,
sárkányunk nem volt ostoba:
és elmesélte hat fejének
azt a csúnyából indult szép mesét,
s azóta mind a hét álmából
szeretet árad szerteszét,
olyan lett neki Rácpácegres,
mintha maga élt volna ott,
és tizennégy szemével látta,
amit a meseíró láthatott:
a borzolódó bodzafákat,
amint legyezték önmaguk,
mikor a tikkasztó nyár aranyában
porrá vált mindenütt az út,
olyannyira, hogy alig talált
a *Tündér*hez a kisfiú,
akit a csúnysága elvarázsolt,
és nem találta hol a kút,
amelyik szomját elolthatta,
amelyik tükrét megtarthatta,
amelyik arcát mutathatta
volna, bizony, volna, neki!
Ha kicsit hallgatózott volna,
mit is cirpel a sok tücsök,
s a méhecskéknak boldog tánca
döngicsélve hogyan köröz
haragvó feje mellett,
miközben minden hirdeti:
mit számít láb-fül görbesége
a jószág az, mi látható,
de beszélhetett neki ekkor,

pillangó, őzlábgomba lent,
rúgott mindenhol, ahol érte
s felverte poros út porát,
úgy ahogy sárkányunk is tette,
hergelte magát cudarul:
hogy ő majd, igen megmutatja
ki az erős, ki itt az úr!
Talán még most is mendegélne
dérrel-dúrral és morcosan,
ha a *Hétfejű Tündér*
meg nem öleli boldogan,
A tündér-jóság megbocsájtott,
jóvá tett minden galibát,
s a *rácpácegresi fiúval*
sárkányunk is hazatalált.
Azóta minden este fogja
Lázár Ervin-mesekezét,
és hét fejével meghallgatja
mindig az aznapi mesét,
Hol volt, hol nem volt
mese volt az,
amit régen álmódott,
vagy megüzentek holmi nehéz,
arannyal átszótt kárpitok.

Romantika, kőcserép
2013 – 31x25x22 cm – 1280 °C

KISS GY. CSABA

A nemzeti kultúra kódja és az iskola

Az első megjegyzésem a cím bővítésére vonatkozik. Nemzeti irodalomról beszélünk, iskoláról, és első renden természetesen mindenki az irodalomtanításra gondol, ám a nemzeti kultúra kódjának a közvetítése ennél jóval tágabb földadat az iskolában, hiszen az elsősztályos olvasókönyvvel kezdődik, és beletartozik az ének-zenétől kezdve számos tantárgy – még a testnevelés is, igen! –, természetesen a történelem szintén.

A második bevezető megjegyzésben röviden arról szeretnék szólni, hogyan alakult a viszonyom a kánonokhoz. Teszem ezt ma már annál könnyebben, mivel van módom hosszabb időtartamra visszatekinteni. Bizony annak idején azok igen szigorú kánonok voltak. A hivatalos kánon. Merev, szigorú és kérlelhetetlen, különösen a hazai kommunista diktatúra heveny, korai szakaszában. Oszajeva nyomán, így jelölte az olvasókönyv az eredeti szerzőt, és történeteket olvashattunk például „acélos Szoszóróról”, Timurról és csapatáról. Nyilvánvaló, hogy manapság az ún. posztkolonialista stúdiók művelői sok tanulsággal elemezhetnék e tankönyveket. És persze arról sem szabad megfeledkezni, hogy élt egy másik kulturális kánon is, nevezzük úgy: az otthoni. Az Egri csillagokkal, Petőfivel, Arannyal. Hat osztályt végzett nagyapám déli figyelmeztetésével: ez a harangszó, kisfiam, Hunyadi János emlékeztére szól az egész világon. Az iskolában nem fogtok erről tanulni. Kettős nevelés. Ösztönös védekezés a lelki gyarmatosítás ellen.

Azután eljött a pillanat, amikor lázadni kezdtem a kánonok ellen. Nekem nem kellett a kánon. Úgy általában. Én mást akartam. Ha nekik Ady, akkor nekem Babits, ha nekik Móricz Zsigmond, akkor nekem Nagy Lajos. Minden kánont, szinte előre megérezttem a posztmodern világ eljövételét, erőszakételnek gondoltam, kényszernek. Különösen azért, mert lépten-nyomon érezhette az ember a politika által szabott kánont, mely esztétikai és világszemléleti tekintetben (a cenzúráról nem is szólva) kényszerítő eszköz volt. A belső örömet jelentő szabadulás után egy idővel persze értékrendet keresett az ember, nem föltétlenül ellen-kánont, hanem klasszikusokat, akiknek művészi-emberi üzenete érvényes. Nem kívánok az irodalmi kánonok elméleti kérdéseivel foglalkozni, nekem is egyértelmű, hogy változnak – a mindenkori befogadói váradalmak szerint. Az viszont kétségtelen szerintem, hogy az iskolai oktatásban elkerülhetetlen bizonyos kánonképző tevékenység. Művek, alkotók kiválasztása – jó esetben különböző esztétikai fölfogást, világszemléletet képviselő szövegeket – a következő nemzedékek számára, kellő rugalmasságot biztosítva az irodalmat oktató tanárnak.

Amikor nemzeti irodalomról, kánonról és iskoláról beszélünk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a föltételrendszert, amely napjainkban meghatározza az oktatást,

általában véve az információk és értékek közvetítését. A nemzeti kultúra ugyanis jelenleg a korábbiaknál jelentősen különböző körülmények között lesz része az ember identitásának. A XXI. század elején a nemzeti identitás alakulása, formálódása más-képpen történik, mint a XIX. században vagy akár a múlt század első kétharmadában. Ezeknek a meghatározó változásoknak a figyelembe vételével szeretnék érzékeltetni néhány szempontot a nemzeti kulturális kód (szintén nem állandó) átadásának, közvetítésének dilemmáiból. Szükséges ehhez röviden vázolni, mik is ezek a megváltozott körülmények, miképpen közelíthető meg a nemzet és kulturális kódjának a fogalma, mik a közép-európai térségre jellemző sajátosságok.

A globalizáció korában, amikor a fogyasztástól irányított világban egy, a jelen pillanatra koncentrált tömegkultúra uralkodik, az iskolában a tanulók egy részének szinte érthetetlen, miért kell például XIX. századi klasszikusaink regényeit olvasni. A mai nyugat-európai–amerikai civilizációban a piac a legfontosabb döntőbíró, elsősorban az anyagiakban mérhető siker, az eredményesség számít. A nagy elbeszélésekbe vetett hit szétoldódása után mintha a káosz érzése vált volna uralkodóvá. A XX. század végén az új nemzedékek egyre inkább azt tapasztalhatták, mintha állandó jelenben nőttek volna föl, mintha semmi kapcsolat nem fűzné őket ahhoz, ami elmúlt, beleértve saját életük múltját is, számottevő mértékben csökkent számukra a hagyomány jelentősége. A kommunikáció világában pedig egyre nagyobb szerepet kapott a közvetítésben a vizualitás, a képernyő mind nagyobb területet hódított magának a könyvtől. Mindez magától értetődően nagy hatással volt a szocializáció folyamatára. A XX. század második felétől alapvetően különbözik az a tényezőgyűttes, amely a fölnövekvő nemzedékek nemcsak ismeretanyagát, hanem az ismeretközvetítés módját is meghatározza. Nem beszélve arról a kettős értékviszágról, amelyet részint a kommunista diktatúra, részint a posztmodern szemlélet – és a kettő interferenciája – hozott magával. A szocializációban ugyanis jelentősen csökkent a család szerepe, az ún. kommunikatív emlékezet (ha úgy tetszik, élő hagyomány, amelyet szóbeli közlés közvetít nemzedékek között) szempontjából oly fontos nagycsaládi kapcsolatok elhalványultak, a helyi közösségek nem jelentenek többé referenciális közeget az atomizálódó társadalomban, a szekularizáció föllazította a vallási közösségeket, következésképpen a kulturális örökség közvetítésében egyre nagyobb teher hárul az oktatási intézményekre. Nemcsak az iskolára, hanem ma már a majd teljes lakosságot átfogó óvodára is. Konkurenciának persze ott van a mindennapi élet mind több szférájába behatoló média. A magyar társadalom többsége napjainkra már, David Riesman klasszikus definícióját használva, kívülről irányított emberré vált. Olyan személlyé, akit nem tudatosan választott értékrendszer irányít, hanem a reklámok és a tömegtájékoztató. A nyugati civilizáció antropológiája, emberképe is jelentős változásokat mutat az utóbbi időben, a piaci igényeknek, úgy tetszik, jobban megfelel a „magányos tömeg”. Az egyénre épített antropológiák nem akarnak közösségekről tudni, az egyetemes haladás vágyott világában mintha minden csoportkötődés, -identitás valami torz, csökkent jelenség volna. A mindenható

ember egyes gender elméletek szerint még a biológia által szabott korlátokat is képes átlépni.

Ilyen megközelítésben a nemzet szintén a múlt rekvizitumaihoz tartozik, mintha épp a globális kultúra hallatlanul erős szétsugárzása idején nem tapasztalhatnánk szerte az európai kontinensen a kulturális identitás, a kulturális emlékezet erősítésére, népszerűsítésére tett igyekezetet. Hozzánk is eljutott az utóbbi két évtizedben a nemzetközi, főleg angolszász nacionalizmus-kutatás új hulláma. Ám ki tudja miért, elsősorban azoknak a szerzőknek a kötetei jelentek meg viszonylag gyorsan magyarul, akik azt hangsúlyozzák, hogy a nemzet a modernitás (a piacgazdaság kialakulásával összefüggésben) terméke, amúgy nem egyéb, mint konstrukció, kitalált hagyományok teremtik, valójában csak „elképzelt közösség”. Ahogy erről például Ernest Gellner vagy Eric Hobsbawm nálunk is kiadott munkáiban olvashatunk. Nem tanulság nélküli, hogy a más nyomon induló és más következtetésekre jutó, nemzetközileg nem kevésbé ismert Anthony D. Smith műveiből csak gyűjteményes válogatásokban olvasható magyarul egy-egy részlet. Neki például lengyelül már két kötete is napvilágot látott. Az ún. etnoszimbolizmus e jeles képviselője a 80-as évek második felétől megjelent munkáiban a modern nemzetek etnikai eredetéről beszél, az ő megközelítésében a nemzet mint a modern kor meghatározó politikai és kulturális közössége egyszerre konstrukció és valóságos folyamatok eredménye. Anthony D. Smith a nemzetek és a nacionalizmusok kulturális aspektusaira koncentrált. Szerinte a mai nemzeteknek is szükségük van mítoszokra, jelképekre és közösen elfogadott értékekre, amelyek szokásokban, hagyományokban, művészeti stílusokban és intézményekben testesülnek meg. Különösen fontosnak tartja a közös emlékezetet. Hősök és szent helyek rajzolják meg ennek az emlékezetnek a térképét. A nemzeti kulturális kód fontos pontjához érkeztünk. Hiszen a nemzet meghatározható úgy is, mint emlékezetközösség. A közös nemzeti emlékezet építése, formálása pedig folyamatos teendő. Ha visszatekintünk az elmúlt két évtizedre, világosan látszanak a mély törésvonalak, a szinte betemethetetlennek látszó árkok. Ha elkészül a magyar emlékezet helyek számbavétele – 2011 őszén kezdte munkáját a témával foglalkozó debreceni kutatócso-

Részlet Schrammel Imre naplójából

port –, ezeknek a repedéseknek, a nemzeti kulturális kód ellentmondásainak rajta kell lenniük, ahogy a franciák nagyhírű vállalkozásában (Pierre Nora és munkatársainak nemzetközi kutatási irányzatot teremtő *lieux de mémoire*-jai) ott van 1789 forradalmi mítoszai mellett az „ellenforradalmi” Vendée fölkelőinek az emlékezete is. Természetesen a magyar közös emlékezetre gondolva: elképzelhetőek a kód ellentmondásos elemei egymás mellett – ez már önmagában dialógust sugalló helyzet, de minimális konszenzus nélkül elképzelhetetlen megfogalmazása. Történeti távlatból nézve például 1848 meghatározó magyar emlékezhelyét nem halványíthatja, hogy ki helyezi előbbre a nemzeti pantheonban Széchenyit vagy Kossuthot. Naponta tapasztaljuk, hogy a XX. századdal kapcsolatban ez nincs így. Ami talán a legfájóbb, még azzal a történelmi eseménnyel kapcsolatban sem, amely mindmáig jelentős mértékben meghatározza a XX. századi magyar múltról formált külföldi képet. 1956-ra, a totalitáris diktatúrát az egész országban megdőntő forradalomra gondolok, a világtörténelem példa nélküli eseményére, amikor külső segítség nélkül számolta föl a diktatúra rendszerét a fölkelő nép. Ennek az emlékezetközösségnek a konszenzusos megteremtése nélkül nehezen vállalkozhat az iskola a magyar kultúra kódjának a közvetítésére. Mintha a XX. század elején kezdődött viták kísértetének mindmáig nálunk, folytatván hasonló fölállásban a következő évtizedekben: 1945 után, majd a kádári puha diktatúra idején is, csakúgy mint 1989 után. Különböző hősök csarnokával, gyökeresen eltérően megítélt eseményekkel.

A közép-európai nemzetvé válás dilemmáiban sok a hasonlóság, a nemzeti önkép tragikusan festett alakzatai, a nemzeti önhietség és kisebbségi érzés torz kettőssége rendre mindenütt megtalálható. Ezért mindig tanulságos az összehasonlító vizsgálat. Nem lehet szerintem véleményt mondani például Magyarországon második világháborús történetéről a szomszédsági kontextus nélkül. Horthy Miklós szerepe nem értékelhető hitelesen a korabeli szlovák fasiszta állam vagy Antonescu marsall Romániájának figyelembe vétele nélkül. Nem lehet kivenni ebből a kontextusból. Pedig a hazai vitákban gyakran ez történik. Valójában a kizárólag Magyarországra nyitott látószög furcsa módon nemzeti (ha kifordítottan is) szűklátókörűséget jelent.

Szintén közép-európai jelenségnek tekinthető az irodalom kivételes szerepe a nemzetvé válásban, a nemzet megteremtésében. A modern nemzeti identitás mítoszait, jelképeit jelentős részben a felvilágosodás és a romantika dolgozta ki, formálta meg és terjesztette el hatásos művészi formában. Nagy szükség volt erre ott, ahol hosszú ideig hiányoztak a megfelelő állami kulturális intézmények. Kedvenc idézetemet használok ismét, Vladimír Macura (időnap előtt elhunyt) cseh kortársunktól való: „A haza irodalom volt, inkább a retorika és poétika, mint a politika szabályainak volt alávetve /.../ akárhogy is megmaradt ez az 'irodalom-haza' és 'haza-irodalom' szimbiózis, ami jellemző volt a modern cseh kultúra kialakulására; az irodalmat mint 'hazát' tisztelték, az író és költőt nem mint irodalmárokat magasztalták, hanem – szó szerint mint a haza megteremtőit.” (Cesky sen, Praha 1998. p. 53.). Idézhetjük két horvát kutató (Durdica Cilic-Skeljo és Ivana Vidovic-Bolt) hasonló megállapí-

tását is: „A horvát irodalmi kánon meghatározása része a nemzetteremtés folyamatának, alkotó eleme a horvát nemzeti és kulturális identitás kialakításának és rögzítésének.” (Europejski kánon literatury. Warszawa, 2009. p. 132.). A lengyel romantika jeles kutatója, Maria Janion epigramma szerű megfogalmazása pedig így hangzik: „...a lengyel identitást főképp az irodalom legitimálja.” (Reduta, Krakko 1979. p. 85.). Azt hiszem, elegendő a közép-európai nemzeti pantheonok író alakjaira gondolni. A lengyel Mickiewicz, a szlovén Preseren, a bolgár Botev vagy Petőfi nem csak költő, a kánonhoz tartozó művek szerzője, hanem egyben nemzeti jelkép, a nemzeti önkép meghatározó alakja. Ezért az irodalmi műveltség eltűnésével, az irodalom presztízsének alászállásával bennünket, közép-európai nemzeteket még külön veszteség is ér. Nemzeti azonosság tudatunk forrásvidéke fog apadni. Egyre hiányosabb lesz az a jelrendszer, amelynek a hálója összetartja kulturális közösségünket. Nyugat-európai nagy kultúrák felől nézve talán nem is érthető, miről van szó.

Ma már, tetszik vagy sem, az iskolai oktatásnak döntő szerepe van a nemzeti identitás megalapozásában, jelrendszerének közvetítésében. Nem föltétlenül simára fésült homogén kánon segítségére van szükség, hanem épp olyan művek együttesére, amelyek közös képéből nem tűnnek el az ellentmondások, de mégis képes betölteni azt a föladatát, hogy integrált formában meghatározza saját kultúránk rajzolatát más kultúrákhoz képest. A kánon nem kevesebbről, mint civilizációs örökségünkről szól. A nemzeti kultúra kódját közvetítő irodalmi művek az oktatási rendszer különböző lépcsőfokain kerülhetnek a tanulók elé, s ahogy fentebb említettem, kívánatos volna, hogy nem csupán a magyartanítás keretében. Ideális esetben a pedagógusok – szűkebb szakterületüktől függetlenül – rendelkeznek a magyar irodalmi műveltség alapjaival.

E fejtegetések befejezéséül, mintegy összefoglalásként érdemes a lengyelországi kánon-vita egyik fontos hozzászólását idézni. Jónéhány éve olvastam nagy egyetértéssel Jan Prokop krakkói irodalomtörténész írását az irodalmi kánonról és a közösségi emlékezetéről. Ebben a tanulmányban olvashatjuk a következő, számunkra is eligazító érvényű sorokat: „...a honi irodalom célja többek között az lesz, hogy fönntartsuk azt a közös képzelet- és jelképuniverzumot, amelyet ma a rendezetlen információözön közepette szétesés fenyeget. Vagyis: a közösségi emlékezet fönntartásáról van szó, ami elengedhetetlen minden társadalom értelmes működéséhez. /.../ A hagyomány, az alapító mítoszok, a nevelési modellek, a személyes minták megőrzése segíthet bennünket megvédeni magunkat a modern Bábel tornyától, a nyelvek özszekeveredésétől és a belőle következő anarchiától. A mi közösségi emlékezetünk, az irodalomtörténetünkben rögzített nemzeti univerzum teremti meg azt az elváráshorizontot, amelynek segítségével fölismerjük önmagunkat...” (Arcana, 1995. 5.sz. p. 48.).

KÁSA PÉTER

A szlovák irodalmi kánon kialakulása a magyarországi (hungarus), és a cseh-szlovák kultúra kontextusában

A „nemzeti irodalmi kánon” terminussal kapcsolatosan sok kérdés és kérdőjel vetődik fel, sőt elmondható, hogy a radikális posztmodern pluralitás időszakában, ez az egyik aktuális kulcsprobléma az optimális „európai” humán műveltség és a kultúrpolitikai modell keresése során. Nem lehet alábecsülni és bagatelizálni, mert meglepő módon a formálódó modern európai kulturális identitás egyik fontos pillére és előfeltétele lehet. A kánon fogalmán – a XVIII. századtól használatos az irodalommal kapcsolatban – azon szövegek összességét értjük, amelyek bizonyos regionális, etnikai, politikai vagy vallási alapú társadalmi csoportok értékrendjét strukturálják. Az irodalmi kánon ezáltal olyan különböző esztétikai, etikai és ideológiai normákat alakít ki és kódol, amelyek nem csak képviselik az illető közösséget, hanem más közösségektől meg is különböztetik őket. Minél homogénebb egy közösség, annál valószínűbb, hogy egy vagy csak minimális számú kánonja jön létre. Ezzel szemben a belsőleg differenciált közösségeket a kánonok pluralitása jellemzi, amelyek nem kizárólag egymás mellett vagy egymással szemben léteznek, hanem átalakulnak, átfedik, áthálózják egymást. A „szövegek és interpretációk” állandó újrakonfigurálásával a kulturális emlékezet heterogén, változatos formái jönnek létre. Majdnem teljes mértékben érvényes ez Közép-Európára, melyet etnikai, kulturális és vallási sokszínűség jellemez.

A „szűkebb” szlovák, de a magyar nemzeti irodalmi kánon megalkotása is csak a „szélesebb” alapú történelmi magyar (magyarországi) kulturális kontextus (a hungarus tudat, a „natio hungarica” feudális és felvilágosult nemzetképzés alapján), és a felvilágosodás időszakában készült latin irodalomtörténeti munkák alapján lehetséges. Evvel összefüggésben a szlovák és a magyar irodalomtudomány is egyformán Wallaszky Pál (1742–1824) *Conspectus reipublicae Litterariae in Hungaria* (1785) című művére hivatkozik. Ebben az irodalomtörténeti áttekintésben a szerző Magyarország (hungarus értelemben) irodalmi múltját dolgozta fel, vagyis nemzetiségi különbségtétel nélkül a „magyarországi” írók listáját készítette el a legrégebbi időktől számítva. A kánonnal kapcsolatosan fontos és érdekes, hogy a szerző a bevezetőben megemlíti, hogy az irodalomtörténet „jó és rossz könyvekből” áll, és az „irodalom nagy férfijainak” sok művét „muszáj követni”. Ezeknek a műveknek a magyarországi (hungarus) irodalmi műveltséget, a saját irodalmi kánonot, tehát a nemzeti büszkeséget (méltóságot) kellett „védelmezniük” a német kulturális elsőbb-

ség előtt. A szerző az univerzális, nemzetek feletti magyarországi kultúra régi mivoltát és kulturális tradícióját mutatta be. Húsz évvel később, amikor megjelent a második kiadás, már jelentősen megváltozott a magyarországi irodalomtörténet bemutatásának módja. A fokozatos nyelvi-etnikai diverzifikáció, a független és különálló nemzeti irodalmi közösségek létrejötte irodalmi kánonok kialakulásával is járt. 1808-ban, amikor Pápay Simon *A magyar irodalom esmerete* című, már magyar nyelvű munkája látott napvilágot, Bohuslav Tablic szlovák költő pedig kiadta a *Paměti česko-slovenských básníků (1806–1812) (A cseh-szlovák költők emlékezete)* című művét. Mind a két szerző már világosan kifejezi, hogy a modern klasszicista irodalmiság a modern (nem latin) nemzeti nyelvhez (magyar, illetve cseh) kapcsolódik. Az irodalomtörténeti rekonstrukció eme módszerét azonban fokozatosan redukálja és változtatja a szlovák irodalmi kánon is. A latin, német és magyar szövegek fokozatosan „a centrumból a perifériára” kerülnek, mint „hamis és lényegtelen”, tehát nem kanonikus szövegek. Mindez azt jelenti, hogy míg „Wallaszky, az ő magyarországi megközelítésével nem illett bele a szlovák nemzeti ébredés koncepciójába”, addig „Tablic rámutatott a szlovák irodalom egyediségére és nemzeti sajátosságára, s ezzel körvonalazta az irodalmi szövegek nyelvi-etnikai normáinak „olvasását és interpretálását”. A multietnikus, heterogén, belsőleg differenciált, de szintetikus/szinkretikus „rég magyarországi irodalom” a romantikától kezdve állandóan alkalmazkodott a redukált nemzeti diskurzushoz. A szlovák irodalomtudomány a „szlovákság” kérdését a magyarországi kontextusban (olyan szerzőknél mint Bocatius, Zsámboky János, Bél Mátyás...) úgy interpretálja, mint olyan „rekonstrukciót, amely legtöbbször nem felel meg saját értékelésének és öntudatának. Jelentős mértékben a szöveggyűjtemények utólagos művi kiválogatásáról van szó a szerzők területi vagy etnikai hovatartozása (mai Szlovákia területéről való származás vagy az e területen való tartózkodás), vagy a szövegek hasonló „hovatartozása” alapján (a mai Szlovákia területére vonatkozó szövegek, ún. szlovacikumok). Ez az eljárás azonban általánosan elfogadott, és a legtöbb olyan kis irodalom esetében alkalmazzák, amely nem nemzetállami keretek közt jött létre. Az ún. nagy vagy nagyobb irodalmak „centralizált” szempontja azonban hasonlóan problematikus. Az empatikus és toleráns hozzáállás tiszteletben tartja azt az alapelvet, miszerint a XIX. század kezdetéig nem léteztek a szó mai értelmében különálló nemzeti irodalmak, tehát sem magyar sem szlovák irodalom, hanem csak egy közös magyarországi irodalom a multietnikus heterogenitás jeleivel. Ebben az összefüggésben Käfer István számos munkájában azt javasolja, hogy ez az irodalmi és kulturális jelenség, különleges alternatív humán tudományágak tárgya legyen, így beszél pl. hungaroszlavakológiáról és szlovakohungarológiáról. Ez a tudományosan és szubjektíven is korrekt eljárás azonban több szempontból illuzórikusnak mutatkozik, főleg az oktatás azon területein, ahol a régebbi irodalmat csupán marginálisan tárgyalták. Lehetséges és valószínűleg realisabb elképzelés, hogy a Käfer által javasolt és előnyben részesített kultúrtörténeti kérdések a születőben lévő közös szlovák–magyar történelemtankönyvek szerves részévé válhassanak.

A szlovák nemzeti irodalmi kánon körülbelül a XIX. század második évtizedétől kezdve a szláv, a cseh-szlovák és a magyarországi kontextus keretein belül új és dinamikus autonóm struktúráként formálódott. Az áttörést Pavol Jozef Šafárik műve jelenti, akit a készmárki liceumban töltött tanulmányai során az egyik utolsó „magyarországi (hungarus) patrióta” és a latin nyelv pártfogója, Berzeviczy Gergely támogatott. A fiatal Šafárik éppen ebben az oktatási intézményben ismerte meg a régi klasszikus műveltséget (latin és német irodalmi kánont), de a cseh nemzeti mozgalom első megnyilatkozásaival (Josef Jungmann) is. A szláv nyelvek és irodalmak történetéről írott német nyelvű művében ő volt az első, aki 1/ komplex módon körvonalazta a szlovák kultúra kontúrjait a rokon nyelvek és irodalmak belsőleg differenciált rendszerén belül, 2/ bemutatta a „szlovákok nyelvét és irodalmát” vagyis megalkotta az első „szlovák nemzeti irodalmi kánont”, amelyik így végérvényesen különvált a tradicionális magyarországi (hungarus) és részben a cseh-szlovák irodalmi közösségtől. Šafárik szlovák irodalomtörténeti értelmezése nemcsak „szerzők és szövegek gyűjteményét” kanonizálta, de (főként) a szlovák kulturális tradíció elmozdulását a „magyarországi (hungarus) kontextusból a cseh-szlovák és szláv kontextus felé”. Az irodalomtörténetben az irodalmi kánon és a szlovák kulturális kód (identitás) (ki)alakításának új folyamata a „nemzeti megbékélés” vagyis a katolikus és evangélikus vallású tudósok és írók közti új egység kanonizálásával is formálódott. Egyszerűsítve elmondható, hogy a szlovák nemzeti irodalmi kánon legtisztább és máig változatlan magja Pest-Buda kulturális környezetéhez kapcsolódik, az egész XIX. század folyamán ez a város volt a szlovák társadalmi és kulturális élet meghatározó centruma. (Szlovák Nyelv és Irodalom Barátainak Társasága, Zora almanach). Az elmozdulás tehát a XIX. század 20-as, 30-as éveire tehető, amikor a szlovák irodalom legfontosabb kanonikus szövegei jelennek meg: Ján Kollár: *Slávy dcéra* (első kiadás Budán 1824-ben, második kiadás Pesten 1832-ben) és Ján Hollý hősi nemzeti eposztrilógiája (*Svatopluk, Cirilometodiáda és a Sláv*).

Paradoxon, de a kánon, amelyik valójában a magyarországi (hungarus) környezetben formálódik, tematikus irányával és mélyebb jelentésével éppen ebből a világból lép ki, és allegorikus alakban a Magyarországon belüli szláv (szlovák)-magyar antagonizmus sok jegyét magán viseli. Emlékeztetek arra, hogy ahogy ezek a szövegek a szlovák romantikusok számára kanonikusak (metafizikailag, lelkieg szent szövegek) voltak, és az intézményes állam létrejötté, vagyis 1918 után is kanonikusak maradtak, minden politikai rendszeren átívelve egészen máig. Ezekben a szövegekben ugyanis kódoltan, a szlovák etnikummal szembeni magyar (nyelvi, később vallási és politikai) dominancia és intolerancia jelenik meg. Ezt a fordulatot alapozza meg és radikalizálja az evangélikus liceumokban (Pozsony, Lőcse, Készmárk, Eperjes...) tanuló szlovák diákok tevékenysége. A magyar és a német mellett szláv (szlovák) tanszékek és diák-társaságok is létrejöttek, ahol a kötelező olvasmányok közé épp a már említett Kollár, Hollý és más szláv költők által írt kanonikus művek tartoztak.

Ahogy már utaltunk rá, az újkori szlovák nemzet – mint modern entitás – reális (valódi) azonosulása majdnem mindig két általános síkban történt:

1. a belső önazonosulás síkjában (saját nyelv, irodalom, történelem, folklór...),

2. a külső meghatározás síkjában (a szűkebb és tágabb geopolitikai és geokulturális területhez való kapcsolódás, viszony). A két tendencia egymás mellett létezett, és kölcsönösen kiegészítette egymást. Nem egyszer kapcsolatok és kötelékek bonyolult hálózata jött létre, amelybe számos nemzetébresztő – új eszmék és programok életre

keltője – keveredett bele. Kollár és Šafárik után az ún. ifjúszlovák Štúr-generáció lépett fel, amely egy egyetemes szlovák (vallási hovatartozás és regionális különbségek feletti) nemzetébresztő programot próbált kidolgozni. Más szavakkal: „Kialakította a ‘szlovákság’ alapelvét – a különálló szlovák nemzeti identitást. Továbbfejlesztette a kialakuló szlovák nemzeti élet intézményesülésének tervét.” Elsősorban Ludovít Štúr, a mozgalom vezetője volt az, aki széles látókörű, európai nemzeti liberális magabiztosságával a szlovákokat, mint önálló etnikumot mutatta be a világnak a XIX. század 40-es éveiben. „*Mi szlovákok vagyunk, és mint szlovákok állunk a világ és a szlávság előtt*”. Érdekes, hogy az új szlovák

Részlet Schrammel Imre naplójából

irodalmi kánont Štúr a „szláv költészetéről” szóló előadásokon keresztül mutatta be. Az irodalmi kánon kialakításában az áttörést az új irodalmi nyelv használatáról szóló „egyezség” (1843), és az első, e nyelven kiadott könyv, a Nitra II (1844) című almanach jelentette. Később jelent meg a nyelvten, az *Orol Tatranský* és a *Slovenské Pohľady* című irodalmi folyóirat, ami a szlovák kulturális kánon kialakításának előfeltétele volt. Elmondható, hogy ez a nemzeti-romantikus, nyelvi-etnocentrikus program a szlovák kultúrában leginkább Jozef Miloslav Hurban irodalomtörténeti és irodalomkritikai szemszögén keresztül rögzült és kanonizálódott, ez azt a nézetet konzerválta, miszerint a szlovák irodalmi élet Magyarországon hosszú évszázadokon keresztül csak szunnyadt, és helytelen, kevéssé nemzeti formában fejlődött. Ennek ellenére érdekes, hogy a szlovák romantikus irodalom két kulcsfontosságú, és máig érvényes kanonikus szövege – amely Kollár *Předspěv (Előhang)* című művével egyfajta „kanonikus triádst” alkot – csak az 1848/1849-es forradalom utáni liberálisabb, az ún. memorandumiban (1863–1867) született: Ján Botto *Smrt Jánošíkova* (Jánošik halála, 1862), Samo Chalupka *Mor ho!* (1864).

A magyarországi kulturális és oktatási politika 1867 után diszkriminálta a szlovák nemzeti elitet, korlátozta lehetőségeinek kibontakozását, kulturális, irodalmi életének intézményesítését. Megmutatkozott ez az asszimiláció különböző formáiban, továbbá az apátia vagy rezignáltság megnyilvánulásában. A szlovák irodalmi közeg gyenge volt és szétszórt, a századforduló táján elsősorban az evangélikus és részben katolikus körökben, három központban koncentrált: a konzervatív Turócszentmártonban, a liberális Prágában és Budapesten. Közép és felsőfokú szlovák iskolák nem voltak, ezért a szlovák irodalmi élet holtponton volt. Az írástudó szlovák lakosság olvasói kánonját a szlovák kalendáriumok, a magyar és a német szépirodalom határozta meg. A „magasabb” irodalmi élet kontinuitását csak néhány kiadó (beleértve az egyháziakat is), és az egyre szűkülő „szlovák” írói és olvasói kör biztosította. Érdekes azonban, hogy számos, ebben a történelmi időszakban született mű vált kanonikus szöveggé. Ezen művek kifejezetten a szociálisan és nemzetiségileg igazságtalan osztrák–magyar társadalmi rendszerről, a szlovák ember hajthatatlanságáról, engedetlenségéről, de a nemzetébresztő messianisztikus illúziókról (Svetozár Hurban-Vajanský), valamint a közép-európai modernitás kontextusába beleillő progresszív modern tendenciákról is szólnak (Ivan Krasko, B. S. Timrava).

Ebben az időszakban a szlovák irodalmi kánont egyértelműen a szerkesztő-kritikus Jozef Škultéty alakította. Posztromantikus és számos tekintetben konzervatív evangélikus értelmiségi volt. Škultéty a világirodalom történetéről szóló magyar nyelvű sorozatban (*Egyetemes irodalomtörténet*) található ismeretterjesztő jellegű szlovák irodalomtörténet (*A tót irodalom története, szlovákul 1968-ban jelent meg*) szerzője is.

Pavol Országh-Hviezdoslav versei csak halála után lettek a kánon részévé, ő első műveit magyarul és németül írta, ezek azonban nem tartoznak a szlovák irodalmi kánonhoz.

1918 után nemcsak a társadalmi, politikai helyzet változott meg radikálisan, hanem az irodalmi kánon alakításának alapelvei is. Az egész 1918–1948 közötti időszakot – az 1938/39-es és 1944/45-ös évek dogmatikus politikai „ingadozásai” ellenére –, a „modernitás és pluralitás” felé irányuló dinamizmus határozta meg. Az új állam felépítésének jellegzetességét, a „szlovák oktatási és kulturális” politikát is beleértve a Masaryk-féle baloldali-liberális demokrácia doktrínája, és az egységes csehszlovák nemzet ideológiája jelentette. Ennek egyik része volt a „magyar hagyománnyal” szemben a könyörtelen harc. Az irodalomoktatást a „csehszlovák nyelv és irodalom” nevű tantárgy biztosította, amely a cseh irodalom fejlődését mutatta be. A szlovák művek csak az anyag kiegészítő részét képezték. A Felső-magyarországi városok magyarosodását a reszlovakizáció váltotta fel (Tido J. Gašpar, Emo Bohún), amit az új oktatási „hazafias irodalmi nevelési” rendszer és a kulturális intézmények, a színházak, rádió (Pozsony, Kassa), valamint a Matica Slovenská biztosított. Az irodalmi kánonnak alá kellett támasztania a Nagymorva birodalom és a közös huszita-evangélikus

csehszlovák kultúra közötti kontinuitást, amit rendszeresen megtört az „ezeréves” szlovákellenes magyar nemesi politika és a katolicizmus (a „szentistváni eszme és a Regnum Marianum”). A fiatalabb evangélikus értelmiségi generáció „újraértelmezte és átértékelt” a szlovák nemzeti ébredés magyarországi összefüggéseit.

Szlovákia demokratizálásának, liberalizálásának és modernizálásának cseh modellje, pluralitása ellenére, vagy éppen azért, több szempontból ambivalens volt. Kritikus hozzáállást és elégedetlenséget váltott ki, elsősorban a szlovák „nemzeti-konzervatív” katolikus körökben. Elvértve azonban néhány cseh kritika is megjelent, például F.X. Šalda irodalomkritikusé, aki azt írta, hogy: „*a csehek nem játszhatják el a kulturális gyarmatosítók szerepét, mert Szlovákia ősi kulturális terület...*”.

Az autonóm és független szlovák oktatás- és kultúrpolitika új modellje, részben a háború alatti Szlovák Állam antidemokratikus politikai rendszerének keretein belül valósult meg. A közéletbe a „posztromantikus nemzetébresztő retorika” olyan hangzatos kifejezésekkel tért vissza, mint a „nemzet, szlovákság, önállóság és egység”. E rendszer jellegzetességei közé tartozott a politika „nyílt és bújtatott” behatolása az irodalomba. A rezsimmel kötött kompromisszum, a kooperáció és a kollaboráció formája és mértéke világosan megmutatkozott az újságírásban és az irodalmi folyóiratokban. A meghatározó, önálló művekben azonban ez minimális mértékű volt. Kijelenthetjük, hogy éppen a 30-as 40-es években alakul ki az irodalmi szövegeknek az a korpusza, amely a nemzeti irodalmi kánon legjellegzetesebb, legmodernebb, de máig legtöbbit vitatott és elemzett magját alkotja. Jellemző rá a pluralizmus: a baloldali szerzők (DAV), a katolikus modernitás, a szürrealizmus, prózában a társadalompszichológiai próza, expresszionizmus, társadalomkritikai próza, lírai próza. Nemcsak ideológiai-esztétikai és etnikai pluralitás létezett (Peter. Jilemnický cseh, Gejza Vámos zsidó szerző), de nem elhanyagolható irodalmon kívüli tény volt, hogy néhány jelentős szerző szorosan kapcsolódott az osztrák–magyar kulturális környezethez. Jozef Cíger-Hronský (1896) a lévai magyar tanítóképzőben tanult, Valentin Beniák (1894) első verseit magyarul írta és publikálta. E szerzők művei máig vitathatatlanul a modern szlovák irodalmi kánon részét alkotják.

A háború utáni, de a jelenlegi szlovák nemzeti irodalmi kánon is főként a „nagy generációval szemben, illetve vele kiegyezve alakult ki. Az 1945–1948 közötti „látványosan demokratikus” átmeneti időszakban, nemcsak az értékek ideológiai osztályozásának, a „megbízható” szerzők megtalálásának, hanem a „megfelelő” kanonikus szövegek kiválogatásának folyamata is elkezdődött. Már az 50-es évek elejére kialakultak a szilárd keretek, ezután további négy évtizedig a szlovák nemzeti irodalmi kánon jellege nem változott. 1989-et követően azonban valós vita alakult ki a szlovák irodalmi kánonról, amely máig tovább folytatódik.

Vágvölgyi Dávid fordítása

CSIKÓS ATTILA

Elveri, mint eső a koszt

Az ember kívül hordja a lelkét.
Alatta más sincs, csak zsír, libidó meg alkoholok.
És odakint esik szakadatlan.
Már fél órája egy vadidegennek a vállát paskolom a Piafban.
Hajnali négy van. Ezek a hülyék meg mind
azt hiszik, részeg vagyok.
Hogy lennék az, amikor előttem egy búzasör,
az is majdhogynem érintetlen.
Szeretnék kiszállni.
Milu félig a bárshéken, félig a levegőben
majdnem, ül mellettem,
a pultos lánynak magyarázgat. Nagyon imponál a csajnak.
A pultos lányok csak úgy tesznek, mint akik
hozzászoktak már a híres emberekhez.
A kis zugokban zsenge húsú lányok pihegnek elterülve.
Gyér fény párolja puhára az arcuk.
Elengedem az idegent,
és lebotorkálok a pincébe.
Végighúzom az ujjaimat a téglák során, ahogy húsz éve.
A pince üres, csak a diszkógömb forog
birodalmi nyugalommal.
A diszkógömb is kívül hordja a lelkét.
A piros foteleken égésnyomok.
A bal alkaromon is.
Érzem, hogy be vagyok zárva valaki más fájdalomkörébe.
Az a valaki akkor sem ismerne magára, ha Dürer rajzolná le személyesen. Azt
hinné, hogy ő nem olyan. Mind azt hiszitek.
Hogy nem olyanok
vagytok.
Felkapaszkodom, és tovább paskolom az idegen vállát.
Bírja, mert mocskosul be van már állva.
Milu már szinte lebeg, a pultos lány meg szinte szárnyal.
Aztán végre nekiveselkedünk,
hogy hazamenjünk.
Az ajtón kilöknek, mert rágyújtottam a pultnál.
Nem szabad. A kezemre ütnek.
Nem illik.

Az illem függöny a lélek előtt.
Csinosítja a sorsot.
Nem mondom,
néha muszáj
az embernek felhúzni az orrát.
Amikor azok, akik sosem segítettek,
elmondják,
hogyan csináld,
amihez nem értenek. Ők sem.
Na, az ilyesmi nem illik.
Be vagyok zárva a teóriakörükbe.
Szikrázik a lelkem, ahogy előrezuhanok a Nagymezőben.
Már nem is esik. Én sem esem el. Milu megtart. Megyünk a törökhöz. A törököt
zárva találjuk. Megyünk haza. A hídnál megállítom a taxit és függén kiszállok.
Bazi nagy, sárga diszkógömb világít a szemembe.
Ki kéne szállni. Ki kéne szállni. Ki kéne szállni.
Ezt ismétlen magamban, ahogy lenézek hídról a folyóra.
A víz az ég levetett bőre.
A Föld is kívül hordja a lelkét.
Olyan jó volna, arra gondolok, olyan jó volna... ámde...
a test kitüremkedik az arcon, a lelken át a friss levegőre,
a test mozgásban van, az izmok
elernyednek-összehúzódnak, tudják a dolguk,
nincsen szükségük elvi beleegyezésre,
alkoholtól és koffeintól kigyúrtan virítanak bennem a sejtek.
Én vagyok az ő cabrio Mercedesük. Vannak akárhány millióan.
Menni akarnak. Megyünk. Én és bennem a tömeg.
A Rudasba megyünk. Bort veszek előtte, s amikor levetkőzöm, s magamra csomó-
zóm az ágyékkötőt, a palackot gondosan trikómba rejtem
Beletekerve.
Úgy megyek peckesen a gőzbe.
Nem emlékszem az útra a hídtól a hídig.
Egy férfi bámul a forró medencéből. Lebeg a vászon a farka előtt.
Ha megszólít, szó nélkül megütöm. Pedig nincsen szokásban itt az ilyen.
Bámulni, ütni. Nem járja errefelé.
Itt nem néznek kifelé a lelkek.
Itt a test bizonyos értelemben
másodlagos.
Hiába fürdő. Leázik rólunk a lélek.
A boltív alatt feltűnik Tárkony. Különös fickó. Szakálla van. Kívül hordja ő is. Az
arcán... Becammog mellém a vízbe. Jézusról és pálinkáról hadovál. Tele vannak a
sejtjeim energiával. Az agyam működése a jéghideg vízben: nem akadozik.

A gőzkabinban magunk vagyunk, kiabálni kezdek.
Rossz vicceket mondok, állat vagyok,
de mert a lelkem most ott gomolyog valahol a színes kis üvegekkel kirakott kupola
alatt,
a magára maradt anyag, avagy a vágyakozás
ünnepélyt tarthat vagy olimpiát.
Nem is tudom.
Tárkony elnézi nekem.
Ez az éteri állapot most
valami olyan, mint a három pont a mondat után.
Bármi lehetne belőle.
Útban a hideg vizes medence felé megállítom a jó Bereményit,
és megdicsérem a Vadnai Bébit.
Elégedtettem megpaskolja fejtetejét.
Beszélünk pár szót. Pár szó az élet. Tőle tanultam.
Na kábé azóta szarok a szemantikára.
Aztán Tárkony integetésére visszaülök a langymeleg kifáradásba.
Aztán kibontom a bort. Aztán.
Szemérmetlenül iszunk az oszlopnak dőlve.
Tárkony bohém. Én bohém vagyok. Ez egy ilyen bohém reggel.
Elváláskor Érmelléki úr, Tárkony úr meg én
még lenyelünk egy kortyocska Unicumot.
Tudom, hogy a lelkem ott maradt a nedves köveken lecsapódva.
Bassza meg mindenki, már örökre ott csillog és cseppesedik
a Krúdy meg a Márai lelkeivel.
Szeretnék kiszállni.
A 86-os buszon meg rám jön a röhögő görcs. Nem tudom abbahagyni. Állok nap-
szemüvegben, zakóból kitűrt hófehér ingben, és röhögök rajtuk. A sejtjeimen. Mil-
liárdnyian mennek munkába éppen. Hatvanszor pár millióan éppen ezen a
viszonylaton.
Néznak, és nem tudják, hogy belőlem szaporodnak.
Hogy én már régen nem is vagyok itt.
Hogy én voltaképpen a fürdő falain maradtam.
Nem tudják, hogy nem is volna szabad látniuk engem.
Hogy csak a testem kacag így rajtuk,
az a pár millió sejt,
ami lehetnének akár éppen ők.
Az is lehet, hogy én éppen ők vagyok.
Én nem látom, hogy megvetnének azért, amiért részeg vagyok.
Nem látom őket. Csak érzem a szájszagukat.
Az egyik eltakarja a gyereke arcát.
Kisfiam, na, látod, ilyen nem illik soha!

Nem tudom kimondani, hogy anyádnak igaza van.
Nem forog a nyelvem. Béna.
Görnyedek, és el-el kap a gurgulázó, hörgő röhögés-roham.
Anyádnak igaza van. Sose csináld utánam! Anyádnak igaza van.
Menjünk a háborúba!
Az emberek elfordítják az arcuk.
Az emberek nem mernek a másik lelkére nézni,
mert magukat látják a tükörben.
A Batthyány téren leszálok.
Lesegítek egy nénit kurva nehéz szatyorral.
Bontott téglá. Vagy szavazólap.
Akármi is visz, elég lesz félévre talán.
Megköszöni. Összemosolygunk.
Nekivágok az útnak.
Szeretnék leszállni.
Az út is kívül hordja az ígéretet.
Teszem a lábam. Egyik. A másik után.
Le kellene szállnom. Jelzek.
De micsoda pillanat! Önkívület, már-már.
Hannibál nem érezhette soha
olyan megdicsőültnek magát,
mint én ott a Duna mellett gyalogolva
hazafelé, a megnyugvás kaján vágyaival.
Egyedül mindenki ellen. Mindenkiként ellenetek.
Van nálam még egy dobozos. Kicsattintom,
iszom a kedves egészségetekre.
Sárga diszkógömböm a nap. Elvakíthat a fénye.
Aludni kéne. Már a testem se akar menni.
Végighúzom ujjam a rakpart vén kövein.
Ahogy húsz éve mindig. Mintha delejezne. Ez mindig olyan.
Köszönök az üres, idegen házban, ahol tíz éve senki se járt, és néha végighúzom az
ujjaim porlepte, vén falakon.
Mittudom én,
szokás hatalma, rítus vagy valódi misztérium.
Nem lépek repedésre,
és ha a jobbal megérintek valamit, utána a ballal is meg kell fognom,
hogy semmi gáz ne legyen.
A köveket kivéve.
Talán beteg vagyok.
Olyan ez nálam, mint nálatok az örökös
emlékezés.
Folyton emlékezni akartok

még valamire.

Hogy kivel, mi sérelem esett meg a távoli múltban.

Tudjátok, én mire emlékszem már kisgyerekkorom óta?

Csak a halálra.

Nem arra, hogy Nagypám repülőgépét megbuherálta
valami partizán fickó, és két lányát, köztük Édesanyámat
árván hagyva lezuhant

és meghalt a veszprémi Viaduktnál.

Nem is arra, hogy nem hagyjuk soha

velünk élni tovább, aki elment innen örökre.

Hogy nem fizetünk albérleti díjat utánuk,
utcákra, terekre számúzzuk a lelkeiket.

Nem...

(A Kálvin téren mindig integetek szép Dédnagyanyámnak,
kinek a házat vette az államosítás.

Egyszer volt vérvörösök!)

De nem,

nem emlékszem már sem a vörösökre,

sem színtelenekre,

csak arra,

hogy az élet elkezdődik a végén,

és a legelején

ér véget.

Arra emlékszem csak,

hogy nincs senki, aki szóljon:

a tisztelet és megbocsátás ünnepei

csak arra valók,

hogy az ember magát is elfelejtse

megvédeni.

A megbocsátásuk ?

Parádé. Harci seregszemle.

A feloldozásuk gladiátor felvonulás.

A fájdalomkörükbe zárnak.

A teóriakörükbe zárnak.

Az arénájukba zárnak.

A diszkógömbjük motorja lesz.

Na, és akkor.

Feltűnik végre valami ismerős felirat.

Már a Bécsi úton vagyok. Ballagok lassan.

Hová lett az a két kilométer?

Belekopott a cipőmbe.

Rádörzsölődött a házfalakra, amiknek nekidőltem.

Apró molekulákban ott van a szélben.
Hová lett a nap? Mióta esik újra?
Egy fiatal csaj
megbámul az Egyetem előtt.
Szeretett volna ott lenni, ahol én!
Ezt gondolom, és rávigyorgok.
Nem szeretnék ott lenni, ahol te a diploma után.
A Berryben iszom még egy gyors Unicumot, nehogy kifogyjanak a sejtek a szusz-
ból, kávét pumpálok a corpusom ellátórendszereibe, nehogy már a test diktáljon,
nem adom helótáknak a sorsomat.
Aztán. Ideje lenne. Enni. Vagy megpihenni.
A kis műteremben sört bontok,
megtömöm sporttáskám a pompás,
drága,
gyúrt,
nedves, fehér ingemmel és a pólókkal, amikben becsempésztem a bort.
Aztán felmegyek Zalánhoz.
A macskákhoz ülök a földre.
Mondom, hogy részeg vagyok, de bort bontunk,
később alutasakban hozok még Berrytől sacra egy litert.
Aba-Novák rajzait és Zalán verseit
nézzük.
A macskákat nézzük.
Az esőt nézzük. Az eső visszabámul a Bécsi úti fák közül.
Kezdem elveszíteni a direkción.
Kezdek kiszállni.
Ott vagyok.
Aba-Novák a pár vonal mestere. Mondja Zalán.
Vagy valami ilyesmit.
Vagy valami ilyesmi ez a pár vonal.
Ez a pár vonalnyi ilyesmi az élet.
Pár szó az élet. Pár vonal az élet. Pár millió sejt.
Meg a kurva diszkógömbön a tükör.
Kiülünk a teraszra, mielőtt elindulnék. Tovább.
Kívül vagyok.
Az élet kívül hordja a sorsot.
Be vagyunk zárva a lelkünk mögé.
Elhúzták a függönyt.
Anyám azt mondja az ilyen időre, dörmögi Zalán, hogy vigasztalanul esik.

Eladó lányok, kőcserep
2006 – 41x26,5x9 cm – 1280 °C

Leányvásár, köcserep
2013 – 48x29x9 cm – 1280 °C

Háttér

(ÖNÉLETRAJZI RÉSZLET 22.)

120.

– Megjósolhatatlan váratlanság volt ez a mai találkozásunk itt, ebben a belgrádi kávéházban – jelentette ki Gádor Béla.

– Valóságos csoda! – fűzte hozzá Toncz Tibor, már-már lelkesülten.

Egyetértően bólogatva szürcsöltem a pesti ízeket idéző feketét, miközben sűrűn Gádor Bélára és Toncz Tiborra emeltem párás tekintetemet. Megpróbáltam kifejezést adni hálámnak, amiért én, aki percekkel korábban minden létezőnél inkább ágról szakadt pária voltam, íme: Jugoszlávia legfényesebb kávéházában ülhetek és diskurálhatok a magyarországi Ludas Matyi című, országosan központi satirikus lap főszerkesztőjével és rangidős karikatúristájával.

Ráadásul ők a vendéglátóim.

Amiként a legbutább ember szokta, én is csak legrövidebb távú érdekeimre tekintettem akkor. Onnan szemlélve pedig minden együtt volt, ami kedves és fontos lehetett számomra.

Zsongító muzsikaként szolgált a kávéházi háttérzaj. Magyar szavak is hangzottak innen-onnan, és azokba az irányokba kapkodtam a fejem, így csak a felszínen jutott figyelmem arra a rögtönzött, kusza, otthoni tájékoztatóra, amivel mindkét vendéglátóm igyekezett szolgálni. Egymás szavába vágva idéztek újságokból, rádiókból, jugoszláv kollégáktól begyűjtött híreket. Gondolom a szerint válogattak, hogy ők mit ítélték fontosabbnak.

– Sok a részlet, csak az áttekintés lehetősége hiányzik – kommentálta Gádor Béla.

Arról is tájékoztattak, hogy a Ludas Matyi belgrádi testvérlapjának, a JEZS-nek a vendégeiként érkeztek tíz napja, és még két hétre szól a meghívásuk.

Toncz bácsi úgy tett, mintha viccelődne, amikor tudatta, hogy az esedékes Ludas Matyi szám nem jelent meg Pesten, és ki tudja, megjelenik-e még valaha? Grimaszolt és tapogatta kerek állat puha ujjával, majd azt mondta, olyan bizonytalanul hosszú időre megnőtt otthoni szabadságuk, hogy akár meg is hosszabbíthatnák az itteni tapasztalatcsere idejét, mert sok haszon és kellem származik belőle, csak az a baj, hogy a belgrádi programok szervezői nehézkesek, ugyanakkor hajszások.

– Telezúfolják a napot programmal és mindenholnan elkészünk – zsémbelődött hol órájára, hol a bejárati ajtóra figyelve, mert most is várományosai voltak valami díszes eseménynek, vagy tanácskozásnak, de már megint késnek a szervezők.

Visszatért Gádor Béla az előbbi, a megjósolhatatlanságról szóló, nekem kissé elvontnak tetsző közlésére. És még azzal nyomatékosította, hogy a megjósolhatatlan váratlanság mindig az üresség helye, vagyis ott történik valami, ahol addig semmi nem történt és ebbe a semmibe nyomul be valami.

Aztán összefoglalásként, nyílt öngúnnal hozzátette:

– Ilyen utakon indulva szoktak pihent agyúak mélynek tetsző filozófiai következtésekig eljutni. Most azonban fontosabb, hogy a te helyzeted tisztázásáig eljussunk. Veled tehát az történt, – nézett elkomorulva a szemembe, – hogy miután lejárt az írócsere keretében Bulgáriában töltött időd, elindultál tegnap Magyarországra, de Belgrádban leszedtek a vonatról, mert a jugoszlávok lezárták az országhatárt a maguk oldalán. Így van?

– Pontosan – feleltem és készültem, hogy bővebb lére eresztve elismétlem, amit erről korábban már mondtam, de fecsegő hajlandóságom fékezésére készítetted egy belső figyelmeztetés. Amilyen csillogó volt Gádor szeme a kezdeti pillanatokban, a szavakkal való virblizés közben, annyira elborulttá lett egész tekintete, amint a nekem feltett kérdéset abbagyta. Mintha kihunyt volna belőle az érdeklődés a válaszom iránt. Arra is gyanakodtam, hogy az előbbi, apró szellemi zsonglörködés is elfárasztotta, esetleg fel is bosszantotta, mert látnia kellett, hogy végül is nem sikerült előállnia olyan blikkfangos-poénos szolgáltatással, mint amelyet őtőle, egy vicclap főszerkesztőjétől általában elvárnak. Feltevése szerint én is elvárnék.

Nagyon fáradtnak láttam. Nem kialvatlanság, vagy valamilyen alkalmilag mutatózó testi meggyötörtség sugallta ezt, hanem egész lényét áthatotta az általános létezés terhének fanyar tudomásul vétele. Vagy valami efféle, amit a szája körül majdnem állandóan előtűnő, meg eltűnő, feszültséget detektáló, parányi izommozgás fejezett ki.

Külsőleg egyébként a mintaadó úri divatnak is reklámozó modellje lehetett volna.

Mellényes öltönyét nyilván a legjobb anyagból készítette a legjobb szabó. Lakkcipőjét és főképpen meg-megcsillanó mandzsettagombjait külön irigyeltem. Ilyennel még nem rendelkeztem soha életemben, de elhatároztam, hogy feltétlenül beszerzek hasonlókat.

Roppant elegánsan tudott ülni az előkelő szálloda öblös foteljében.

S azért lehetett elegáns az ülőtartása, mert slank ember volt, semmi has, és lazán, könnyedén tudhatta keresztbe emelni egymáson a lábait.

Arca keskeny volt, jól helyezkedtek rajta a ráncok, finom gyűrődések, amelyek nagyjából az életkor felénél szokták megformálni az éretten férfiasnak mondott karaktert.

– Elmehettem volna a határig – akasztottam szavaimat Gádoréba mégis, – de ott lágerbe zártak volna, amint azt az odaírókól érkező magyarokkal meg is teszik. Kötelességem lett volna, hogy oda menjek – esetleg – szolidaritásból?

Ezt a kérdést én már korábban, tulajdonképpen a Belgrádban maradás elhatározásának a pillanatában feltettem magamnak és nem mertem rá egyenes választ adni. Egyik változat is, meg a másik is tartalmazhat elfogadható, meg elutasítható megfontolásokat praktikus és erkölcsi nézőpontokból egyaránt. Mélyen lelkem húsába vágott ez a kérdés, és mint aki lopva lépked a tilosban, úgy settenkedtem belgrádi kalandom útjain, szüntelenül szaporítani próbálva elmémben az érveket, amelyek erősítik, hogy

jó döntést hoztam, amikor a Belgrádban maradás esélyét választottam a lágerbe menés lehetősége, pontosabban: kényszere helyett.

Ehhez a nehéz döntésemhez adott most Gádor főszerkesztő betájéoló segítséget.

– Nagy stósz lettél volna, ha lágerbe mész! – bongatta baritonját. Közben a forgóajtón ki-be közlekedő népeket figyelte ő is, majd halkabban előbbi szavaihoz tette: – Kaptam kóstolót a lágeréletből. Normális ember menekülni akar onnan, nem pedig önként besétálni. És most hol laksz?

Azt a hazugságot rögtönöztem, hogy az állomáson hagytam a holmimat, mert el akarom intézni előbb a tartózkodási engedéllyel kapcsolatos tennivalókat. Azután majd meg látom.

Tétován mutattam Gádornak az állomáson kapott papíromat, amivel a rendőrségre kellett mennem, de Toncz bácsi kirántotta a kezemből. Rövidlátók módján közel vitte a szeméhez, hördülés szerű hangot adott, majd szinte kiabálta:

– Ez nem érvényes! Hol van róla a stempli? Ez egy fecni! – Az asztalra dobta a papírt, miközben bátorítón, pártfogón megütögette a vállamat, és egyre elszántabbnak mutatkozott érdekeim képviselőjeként: – Az pedig végképpen miféle dolog, hogy lezárták előtted a határt? Mi? És egyáltalán, mi az, hogy karanténba zárják itt a magyarokat! Mi? Nincs elég bajunk? Mi?

Nem tudni, hogy a hang ereje, vagy merész ívű érzelmi-gondolati tartalma okozta-e, de kifeszült körülöttünk a légtér, és szinte percegett benne a semmi. Ebbe a zajos némaságba nyomult be Gádor előkelő hangja, és hallhatóvá varázsolt a csendet.

A mennyezetre fordította arcát, lehunyta a szemét, és egy barátságosan társalgó személy módján, egyszersmind azonban pulpituson álló prédikátorként orációzva is, felkínálta asztalunknak, meg a környező világnak – a maga igazságát.

– A jugoszláv kormány igen barátságosan és engedékenyen viselkedett az idemenekülő magyarokkal az első napokban. Csak akkor lettek bizalmatlanok, és zárták le a maguk oldalán a határt, amikor a magyarországi forradalmi, vagy ellenforradalmi hangzavarba nacionalista, meg irredenta jelszavak is vegyültek.

Valahol a közelünkben halkan összecsapódott két láthatatlan tenyér.

Pesti revükben ámultam és hallottam néhányszor Gádor Bélát a szintén ismert Kellér Dezső, meg Darvas Szilárd társaságában, és felidéződött bennem az a kis főbiccentés, amit akkor produkált Gádor Béla, amikor úgy érezte, éppen „átment” az ő mondandója és éppen befogadta azt a színházi hallgatóság.

Tüneményesen derűs-kesernyés mosolyt párosított most is a főhajtáshoz, azután hátradólt, látványosan lepöckölt nadrágja száráról egy láthatatlan pihét, és visszazárta önmagát újra önmagába.

Azután azt kérdezte, van-e pénzem? Grimaszoltam és arra hivatkoztam, hogy vannak áruféléségeim, amiket majd megpróbálok eladni.

Benne volt ebben a válaszban az önmagam iránti szamaritánus érzések felkeltésének a rejtett vágya, de komolyan gondolva is átfutott rajtam, hogy ha semmi egyéb nem jön be, a bolgár portékáim kiárúsítása nem lesz rossz ideiglenes megoldás. Utó-

végre már eddig is igazolta az élet, hogy alkalmasint fizetőeszközzé transzformálhatom a vaddisznókolbászt.

Azért, hogy még kevésbé látszódjak olyan rimának, aki félig pucéran kellett, vagy éppen sajnálatja magát a potenciális kuncaft előtt, tudálékos pofával fejtegettem, hogy a nemzetközi valuták piaca nem fogadóképes pillanatnyilag a bolgár pénzre, így hát várnom kell, amíg ez az állapot változik.

Decens mozdulattal húzta elő bőrtárcáját a belső zsebéből Gádor Béla, kiemelt egy ismeretlen papírpénzt, két vékony ujjá közé szorítva felém nyújtotta, és amikor apró, elhárító vonaglást imitáltam, nyersen parancsolta, hogy azonnal tegyem el! Miután engedelmeskedtem, halkabban megjegyezte:

– Természetesen otthon majd megadod. Ha lesz még olyan, hogy otthon.

Toncz bácsira nézett, aki értett a nézésből és azonnal kutatni kezdett lötyögő zakójában, de csak zsebkendőt talált. Bosszúsan egy távolabbi fogashoz ment, ahonnan karjára vett felöltőjével tért vissza, kiemelt belőle egy marék gyűrött pénzt, s néhányat elébem szórt az asztalra.

– Meg ezzel is szórakozhatsz, – nyújtott felém egy elrongyolódott, állapotú újságot, amit szintén felöltőjéből emelt ki. – Ma érkezett.

Éppen a kijáratra kapta szemét és alarmírozta Gádor Bélát, mert megjöttek értük a vendéglátók.

Bal térdére emelte Gádor a jobb lábán lévő lakkcipőjét és gyors mozdulatokkal megerősítette rajta a kilazult fűzőt. Elismerően szemléltem artistát idéző könnyedségét, s nem tudtam elfojtani a bennem ágaskodó kajánságot, amihez a zsebemben gyülekezett pénzek is adták a kurázsit. Méltatni kezdtem a már korábban megcsodált cipőt, és érdeklődtem, hogy vajon ezt a műalkotást még otthon volt-e szerencséje birtokba venni, vagy már itt vásárolta?

Befejezván a fűzővel kapcsolatos műveletet, felállott Gádor, kihúzta magát, mint amikor jelentést tesz feljebbvalójának egy alárendelt, azután megemelte kissé a fejét is, a hangját is, és kijelentette:

– Magyar ember magyar cipőt hord!

Sebesen indult ki a kávéházból.

Távoztukban még visszaszólt Toncz bácsi, hogy itt mindig találkozhatunk, mert ők ebben a Moszkva nevű hotelben vannak elszállásolva. Jóindulatú figyelmességgel hozzáfűzte, hogy a teret, amelyen a szálloda áll, úgy hívják: Terázija. Bárkit kérdezhetek, mindenki tudja, hol van.

121.

Miután megbizonyosodtam, hogy elvitte Gádorékat az autó, alaposan körbenéztem. Tágas volt a kávéház, olyan féle, mint Pesten a New York, de nem volt annyira túldíszített.

Nem igazán érdekelt azonban ez a látvány, mert inkább szerettem volna már megszámolni frissen összegyűlt pénzeimet.

Elő is markoltam a színes papírokat, kisimogattam a gyűrődéseiket, majd a címletek sorrendjében egymásra passzítottam az összesen öt darab dinár feliratú bankót. Az asztal fölé hajoltam, amennyire tudtam, hogy lehető mértékig takarásban legyen a műveletem.

Közben az a gondolat villant át rajtam, hogy ha ezek a Ludas Matyisok ebben a Moszkva nevűnek mondott palotában vendégeskednek, valószínűleg sokkal parádésabb ellátásban részesülnek, mint én Bulgáriában.

Na, ez persze érthető, és rendjén is van az enyémnél magasabb szakmai rangjuk okán.

Az is eszembe ötlött, hogy ezeknek a napidíjuk is jóval magasabb lehet, mint amennyiből én fillérezgettem Bulgáriában. Derék tőlük, ha kinyitották nekem a buksájukat, de adhattak, mert van miből!

Adhattak volna többet is?

Szükség esetén majd kérek.

Azt pedig, hogy mikor jön el a szükség, én mondom meg. Akkor is kérhetek, ha nem az éhségtől menekítem általa magamat, hanem egyszerűen csak gondtalanabbul, vagy csupán kevéssé méltánytalanul akarok élni. Legalább hozzájuk hasonló színvonalon.

Nem rokkannak bele, ha adnak még valamennyit.

Fillérre megadom nekik otthon.

Fordított helyzetben én is kisegíteném őket.

De hát mennyi is az a valamennyi, amennyivel jelenleg rendelkezem?

A pénzekre írott számok alapján nem tudtam valódi értékeikre következtetni, ezért az volt az ötletem, rendelék egy kávét és a fizetésnél kiderül, hány kávé árával bírok?

Még értelmesebbnek tetszett, ha valamilyen ennivalót veszek. Semmit nem ettem, mielőtt ma reggel eljöttem a hajóról. Tulajdonképpen Bulgáriában volt utoljára falat a számban, még tegnap este.

Vigyort csalt elő belőlem az up to date felismerés, ami szerint most nemzetközi éhezőművészként adhatnám elő gyomorkorgásomat, ha lenne iránta fizető kereslet.

Elhessentettem cenk ötletemet, és rögzítettem tudatomban, hogy kizárólag ennivaló révén vehetek hiteles méretet a zsebemben lapuló vagyunkámról.

Felállottam a székről, de visszahuppantam a bizonytalanság gyanújától megzakkanva, hogy vajon kifizették-e Gádorék a kávémat?

Azon is tűnődtem, étterembe menjek-e, vagy péksüteményt vegyek csupán, azután majd annak az árához mérve döntsek a további étkezésről?

Szóval gilingalangolt az eszem, amikor oldalra lepillantva, azt az újságot láttam a padlón, amit az öreg Toncz kínált, és amit akkor csak ledobott, oda.

Felvettem, közelebről megnéztem, és minden elröppent, amivel addig foglalkoztam.

Obersovszky Gyula nevét láttam feltüntetve az első oldalon, ott, ahová a főszerkesztők nevét szokták nyomtatni. Fekete fabetűkből formálva ott állott a főcím:

Pókrák, kőserép
2013 – 47x36x8,5 cm – 1280 °C

IGAZSÁG. Ugyanott olvashattam az egész oldalas, vezető írást, amely szerint győztünk, megmutattuk a világnak, soha sem voltunk ilyen szabadok, szocializmust akarunk, de a magunk módján.

Elvárásolt ez az összefoglalás.

Mindeddig félelmet keltő volt számomra az égis érő betonfal, ami lehetetlenné tette, hogy átlássak a túlsó oldalára.

Ez most leomlott. Legalábbis akkora rés keletkezett rajta, amin keresztül úgy vizsgálódhatok a túloldalon látszóságokra, mint gyerekkorom idején a tyúkudvarban zajló hajcihőre, amit felajzott kakasok és pánikot mutató menekülő, álságos tyúkok produkáltak.

Hát ilyen?

Hát ennyi az, amit pillanatokkal előbb még boszorkánykonyhának, tűzokádó katalannak gondoltam?

Hát, akár pertut ajánlhatok a jelenlegi magyar valóságnak, annyira közel kerülünk egymáshoz.

Hát, szerbusz, te őszbe csavarodott, mégis mindenre kapható, időnként akár tökféjú Magyarország, aki legutóbb még ríogatást játszani is hajlamosnak mutatkozta!

Hát szabad ezt?

Így ráijeszteni a fél világra?

Na, megbocsátjuk. Örömmel vesszük, ha legördül a függöny, ha véget ért a trauma, ha győztünk és általa olyan szabadokká lettünk, mint sohasem az elmúlt időkben.

Amint azt a főszerkesztő is mondja.

Aprót, de keményet ütöttem térdemre nekilődült kedvemben.

Igazán felvillanyozó volt meglátnom egy reményt hozó gondolati szikrát a saját fejemben. Az izzó pontocska azonban valamiért nem sercent fel, nem lobbant be, és nem vetett mindent bevilágító lángot, hanem eltűnt, és láthatatlan lyuk maradt a helyén.

Változatlanul homály burkolta, hogy mi történik valójában otthon. A világos magyarázathoz összeválogatott szavaim nem kifejezték, amit mondani akartam, hanem eltorlaszolták az értelmezés lehetséges változatait.

Mintha leoltottam volna a villanyt, mielőtt kiléptem magamból.

Szinte sértett ez a magyarázat. S még inkább lehangolt, hogy ennek a magyarázatnak sem tudtam a magyarázatát.

Megint egyszer be kellett vallani magamnak, hogy lazák és bizonytalanok az én szilárd meggyőződésem. A legszilárdabbnak állított meggyőződésemről is csak feltételes módon merek nyilatkozni.

Bizonytalanságban hagytam hát magamat most is.

Birtokosa lettem ellenben olyan új ismereteknek, amelyek azonban valódi tudás-többlet, mindent könnyítő gazdagabb lét helyett – ismét csak növekedő súllyal nehezdedek összegörnyedő testemre és lelkemre.

Tétován lapozgatva az újságban, megtudhattam, hogy elsősorban a Kilián laktanya környékén, a Moszkva téren és a Móricz Zsigmond téren alakultak ki harci góccok. Egy könyvesbolt előtt szovjet könyvek égnak.

Alig hittem a szememnek, amikor egyik helyen Radó István, másik helyen Juhász Róbert neve ugrott elé az írárok fölött, vagy az írárok alatt. Mindkettejüket Debrecenből ismertem, a megyei újság szerkesztőségéből.

Leeresztettem az újságot, a mennyezetre néztem, hogy senki ne láthasson a szemembe, és én is csak azt láthassam, amit hitetlenkedve próbálok magam elé idézni.

Felvillant előttem a heves harcok gócaként aposztrofált Kilián laktanya, aminek lakója is voltam hat évvel ezelőtt, katonai bevonulásom idején. Igaz, csak egy hétig jártam oda aludni, amíg megfelelő albérlethez nem jutottam. Politikai tisztí beosztásomból következő előírás volt ugyanis, hogy telefonon elérhető, önálló lakcímmel kellett rendelkeznem.

Csaknem szó szerint így fogalmazott az a főhadnagyi rangban lévő pénzügyi tiszt, akiktől első havi illetményemet vettem át a magyar néphadseregben.

– Itt írja alá – mutatta a megfelelő helyet a rubrikák között. – Ez nem a teljes havi fizetése, hanem csak a tárgyhónap hátralévő idejére szól. Tetszése szerint használhatja fel. Albérleti díjat kell belőle fizetnie, mert nem laktanyában lakik majd, hanem személyesen gondoskodik szálláshelyéről. Amíg megfelelő albérletre nem lel, addig a Városparancsnokság biztosít szállást a Kilián laktanyában, de hangsúlyozom, csak egy hétig. Ismétlem továbbá, azt csinál a pénzével, amit akar, kötelességem azonban figyelmeztetni a jó gazdálkodásra.

Nevetségesnek éreztem az intelmet, hiszen akinek a zsebe ennyire tömve van fixszel, az a nóta szerint azt is megteheti, hogy könnyen viccel.

A páncélszekrényből elé számolt summa első pillantásra többszöröse volt a debreceni újságnál kapott havi fizetésemnek. Nem is akartam vacakolni, hanem csak zsebre gyűrtem, de a főhadnagy nyíltszíni számolást parancsolt.

– Nem gondolom, hogy főhadnagy bajtárs becsapott volna – babsalyogtam rá szelíd nyájassággal, úgy, ahogyan önmagukat tökösen tudó emberek szokták vállon veregetni a náluk jámborabbnak vélteket.

– De tévedhettem, ezért ellenőrizze!

Engedelmeskedtem és hűledezve konstatáltam számolás közben, hogy a felmarkolt pénz annál is több, amennyit korábban saccoltam.

Akárha álomból ébredtem volna, visszaugrottam a múltból a szállodabeli jelenbe. Megtapintottam a zsebemet, és valószínűleg belevörösödtem a gondolatba, amely szerint, bárha Gádorék is számolás nélkül kölcsönöztek volna, mint egy valódi katonatiszt! Akkor nyeregben lennék. Akkor bolond lennék itt a ló mellett gyalogolni és fapénzekből kasszát fabrikálni.

Ettől az ötletemtől annyira elszégyeltem magamat, hogy menekülni akarván szemtelen voltomtól, igyekeztem – egyenesen a Kilián laktanyába.

Igen. Máig jól emlékszem az öreg épület cikcakkos belső tereire, zugaira, amelyekben most innen-onnan odatévedt emberek leskelődnek és lövöldöznek egymásra.

Honnan tudják, hogy kinek, ki a megölő ellensége, ha arcról sem ismerik egymást?

Mégiscsak örület, ami ott zajlik!

Részese voltam otthoni vad vitáknak, amelyek során mondtam a magamét én is, de az, hogy meg is öljem azt, aki nem ért velem egyet, az a rémség soha nem jutott eszembe!

S megidéződött előttem a Móricz Zsigmond körtér, amelynek a tövében lévő mellékutcában, a Siroki utcában laktam húsz éves koromban, elrontott első házasságom rövidke idején. Megannyi nappalon és éjszakán át sétáltam, vagy üldögéltem a téren és töprenkedtem hajdanvolt, meg eljövendő életemről.

A háborút közvetlenül követő időben, amikor még Horthy Miklósról elnevezett volt a tér, akkor is otthonosan mozogtam ott. Kifutó voltam Kertész úr edényüzletében. Ott volt az elegáns edény és porcelán üzlet, ahol későbben óriási forgalmú vendéglátó egység egzsztált, és ahol magam is naponta megfordultam a környéken laktom idején. Enni, inni, komázni, nőekkel ismerkedni, így-úgy időt agyonverni, rosszkodni mentem oda.

A feleségemmel közös lakásunkkal szembeni ház erkélyén pedig olykor-olykor megpillanthattam Kossuth-díjas színészünket, Ladányi Ferencet, aki 1953-ban a Néphadsereg színház igazgatója is volt. Akkor én a hasonló nevű újság szerkesztőbizottsági tagja voltam és ebben a minőségemben személyesen is ismerhettük egymást. Elégtételt és alkalmi vigaszt nyújtott gondjaimban, hogy a közelségében lakhatok.

Vajon ezekben a napokban is teheti, hogy fák lombjaival árnyékolta erkélyén kávézik?

Hol csak villanásként, hol részletesebben rajzolódott elém az a nap, amikor bevonulásom alkalmával jelentkeztem a Róbert Károly körúti laktanyában. A szolgálatvezető főtörzs egy papírszakot dobott elém, hogy abba tegyem a civil gúnyát, emezt, a főtörzsi egyenruhát meg igazítsam rendesen magamra.

Ebben a modorban ismertette velem azt a kétséget is, hogy normális dolog-e magamfajta újoncra átmenet nélkül tiszthelyettesi egyenruhát adni? Ő ötödik éve továbbszolgáló és még mindig nem rangosabb, mint én lettem a bevonulásom napján.

Átadott egy borítékot, ami nyílt parancsot tartalmazott és a borítékon lévő címre kellett vinnem.

Indultam a Nyugati pályaudvar közelébe, a Marx-ról elnevezett tér sarkára, egy magas épületbe, aminek a földszintjén működött a Zrínyi nyomda, negyedik emeletén pedig a Néphadsereg című újság szerkesztősége.

Nyíl jelezte, merre kell indulni, ha a lépcsőházból a szerkesztőségbe akart jutni valaki. Vörös szőnyeggel borított, félhomályos térségbe érkeztem, ahol egynéhány korombeli már várakozott. A három világtáj felé nyíló ajtók egyikén az a felirat állott, hogy „Titkárság”. Innen éppen kilépett egy tiszt, aki közölte velünk, hogy a főszerkesztő bajtárs, akinek a rangja és megszólítása alezredes bajtárs, vár bennünket.

Miután a hatalmas titkársági szobán áthaladva felsorakoztunk a még hatalmasabb főszerkesztői trónteremben, arról tájékoztatott bennünket az alezredes bajtárs, hogy

hadüzenet nélküli háborúban élünk és ez teszi szükségessé, hogy nagyra fejlesszük hadseregünket. Ennek érdekében küldte a Párt egyik legjobb katonáját, Farkas Mihály vezérezredes bajtársat honvédelmi miniszterként a hadsereg élére. Az ő parancsa, hogy a korábban hetenként megjelenő újság személyi állományát részben a bevonuló újoncokból feltöltsük, és napilappá alakítsuk a hetilapot. Az így létrejött napilap feladata pedig a harcosok harci szellemének fokozása, az imperialisták és főként láncos kutyájuk, a népnyúzó Tito elleni gyűlölet ébren tartása. Feladatainkkal kapcsolatos minden egyéb tennivalót megtudhatunk illetékes előljáróinktól.

Barátságosan, majdnem civilesen beszélt és viselkedett, csak az idézettek mondta emellett hangon.

Mielőtt elbocsátott bennünket, kezet fogott velünk és attól kezdve ritkán láttuk. Lehet, hogy most Obersovszky Gyula trónol abban a helyiségben?

122.

Végeztem az olvasással, mert az újságban látottak helyébe saját gondolataim préselődtek úgy össze a fejemben, ahogyan a nehéz hidrogén atomok feszülnek egymásnak, ha tehetik.

Már amennyit én az atomok szándékairól és szokásairól tudhatok.

Tűnődtem néhány pillanatig, hogy magammal vigyem-e az Igazság című újságot, de úgy gondoltam, ez esetleg a kávéház tulajdona, s valaki talán lesi már az alkalmat, hogy megkapja és elolvassa.

Asztalon hagytam és kimentem a szálloda előtti nagy térre, amit a Toncz bácsitól kapott információ szerint úgy neveztek: Terázija. A Duna partján virágföldet árusító hajótulajdonos, akihez bekvártélyoztam hajnalban, az is emlegette ezt a teret, amikor tájékoztatni próbált ma délelőtt, hogy merre menjek a megadott rendőrségi címet keresve.

Ennivalót készültem vásárolni, és igazán a bőség zavarával kellett megbirkóznom, annyi féle üzlet, vendéglő, cukrászda, eszpresszó sorakozott egymás hegyén-hátán.

Újra az a feltevés erősödött bennem, ami már előző este, a kifogástalan modorú jugoszláv határőrökkel történt első találkozáskor agyamba fészkelődött, hogy Jugoszlávia ugyan még nem Nyugat, de közelebb áll hozzá, mint Magyarország.

Olyan étkezőhelyre mentem, amilyen akkor Pesten talán még nem is létezett. Úgynevezett önkiszolgáló. McDonald's vagy Burger King volt az ajtó fölé írva. Foghattam egy tálcát, rakhattam rá étkezőeszközöket, aztán beállva egy sorba, eljuthattam a pultig, amely mögött sokféle ennivaló kínálta magát. Miután rámutattam azokra, amelyeket megkívántam, a pult mögötti személyzet a tálcámra tette, és a sorral haladva eljutottam a pénztárig. Ott kiszámolták, mibe kerül a gyűjteményem, és fizethettem. Aztán a magas pultok közé furakodva helyet kerestem, ahol állva, mint mindenki más, megehettem, amit a tálcára pakoltam.

Kimarkoltam zsebemből megmaradt pénzeimet és összehasonlítva az ételre költött összeggel, megállapítottam, hogy még tizenkét alkalommal vásárolhatok ilyen árú étket.

Amíg a tenyeremben lévő pénzeket fürkésztem, Obersovszky Gyula szellemképe jelent meg előttem. A Tiszántúli Néplap szerkesztőségi szobájának egyik sarkából csodálkozott rám. Azon ámult el, hogy az általa éppen legépelte írása fölött görnyedtem, és pimasz buzgalommal, piros tintával javítottam fogalmazási, nyelvhelyességi hibáit!

Voltak bőven.

A kartunista Toncz bácsitól kapott, imént olvasott Igazság című lap beköszönő cikkében is kapásból találtam három javítani valót.

De most utólag sem jutott eszembe, hogy rá kellett volna firkálnom az újságra.

Kényszerültem, hogy csak magamra figyeljek. Idegrendszerem egyik elátkozott bokrában hirtelenült és obszcén ricsaj keletkezett, amiből sátáni sipítás hang-lángja tört elő konok időközönként, mintha saját echója lenne. Újabb, meg újabb tördöfés-ként szúrta és égette a szívemet. Olyan vízió társult ehhez megriadt képzeletemben, mintha maga a puffadt örület dáridózna tajtékozva Pesten.

Azután hirtelen elhamvadt a hangszörnyek pokoli lármája és lángja. Mámorító pszalmusz áradt el a helyében, vigasztalón betöltötte egész valómat. Majd az égi zene vezérdallama mindeneknek fölé magasodott, és titáni harsonaként hirdette szét a világba, hogy diadalmas szabadságharc izzik-fénylik Budapesten!

Erről tudósít Obersovszky lapja.

Nem nyomorúsága-e sorsomnak, hogy kívül rekedtem ezen?

Tegyük ellenpróbát, adjunk meg minden hatalmat a képzeletnek, és lássuk, mi lenne, ha én is ott lehetnék?

123.

Kollegák és barátok voltunk Obersovszky Gyulával Debrecenben másfél, vagy két esztendeig. A Tiszántúli Néplap című, megyei kommunista újságnál dolgoztunk, 1949-50-ben. Ő kultúrával s minden ehhez kapcsolható üggyel foglalkozott, leginkább színházzal, mert erre predestinálta előképzettsége és szenvedélye. Budapestről jött, ahol a Horváth Árpád színész kollégiumban lakott. Nem tudtam, de nem is kérdeztem, hogy miért cövekelt le éppen Debrecenben, miután megszűnt létezni a NéKOSz.

Én a mezőgazdasági rovatot vezettem, egyszersmind írtam, szerkesztettem is, mert nem volt más a szerkesztőségben, aki hozzám hasonlóan, testközelből ismerte a paraszti világot. Én tudtam leghitelesebben leírni, hogy a tiszántúli szikes, szurkos földön gyökere sincs a fűnek, és a parasztok által kínnal-keservvel ápolat, éltetni próbált haszonnövények helyett inkább a piros szárú sóslórum látványa látszik legitim ott-honlakónak a magyarhoni sztyeppén. Önös érdekét minden elé helyezi ez a gyomnövény, és az általa leigázott mező szárnyain röpteti szét apró magvait, hogy jövőre még több teremjen belőle,-lük.

Ezt a fogalmazványomat olvasva vigyorin a vállamra veregetett Gyula, és mindenki más is kalapot emelt előttem. Legfőképpen senki nem akart helyettesíteni a mezőgazdasági rovat gazdáját lenni.

Pláne, miután megkezdődött a kulákklistázás, és miután egy 1946. július 18-án született törvény alapján kín-keservvel, de zajlott a termelőszövetkezetek szervezése.

Radó István volt a főszerkesztőnk. Róla már korábban mondtam, hogy még ottlétem idején áthelyezték Pécsre, a Baranya megyei kommunista lap élére, azzal a kifejezett és kitüntető céllal, hogy erősítse déli határaink mentén a Titó elleni harcot.

Következő esztendőben letartóztatták, börtönbe zárták és akkor szabadult, amikor Kádár János. Ez utóbbi tényről ő maga mondta nekem, a Bulgáriába utazásom előtti napok egyikén, véletlen összefutásunk alkalmával.

Jeles ember volt Radó István az életemben, mert ő intézkedett 1947-ben, hogy nyomtatásban is megjelenhessék első írásom, ami a debreceni népi kollégistákról szólt.

Két évvel később, a népi kollégiumi mozgalom betiltása, illetve szétverése után ajánlotta, hogy álljak be a laphoz munkatársnak, és ez meg is történt. Nagy menedék volt ez, mert nélküle az utcára kerülök. Bizonyosan elakadt volna kapaszkodásom az értelmiségi létrán. Munkába lépésemről szóló dokumentum szerint 1948. szeptember 15-én lettem újságíró Debrecenben, és 1950. október 23-án vonultam be onnan katonának, Budapestre.

Együttlétnünk alatt mindvégig jó munkakapcsolatban voltunk. Enyhén meghatódtam, amikor évekkel később rangos újságban nyilatkozott erről, elismerően felidézve azt a tizennyolc éves fiút, aki akkor voltam háromnegyedes nadrágban, zokni nélküli, széttaposott cipőben.

Külön érdeme volt Radónak, hogy a mezőgazdaságban akkortájt végbemenő, gyötrelmekkel járó átalakulások során végzett újságírói működésemet védte, támogatta, amennyire lehetett. Szembe mert szállni a megyei pártbizottság osztályvezetőjével, aki pártbüntetést szabott ki rám, és még a laptól is el akart üldözni, mert a „kulákkérdésben” eltértem „a vonaltól”.

Nem fedné a valóságot, ha utólag azt állítanám, hogy általában és nagypipájúan elleneztem a módos gazdákat fékező, időnként büntető eljárásokat. Az ordas hatalmi túlkapásokat azonban bíráltam.

Meggyőződéses híve voltam a termelőszövetkezetek szervezésének, de haragudtam az erőszakoskodó hajlandóságra, és amennyire módomban állt, felszólaltam ellene.

Ha most Pesten lennék, találkozhatnék Radóval, és mindent köszönve kezet foghatnék vele. Összemosolyoghatnánk, sőt, összekacsinthatnánk, és jó karabélyunkat markolva, kijelölt szolgálati helyeinkre ballaghatnánk, a Kilián laktanya különböző lövészállásaiba.

Összetalálkozhatnék ott a széles mosolyú Juhász Róberttel is, aki Obersovszky Gyulával együtt a kulturális élet eseményeit szemlélte a Tiszántúli Néplapban. Ő volt egyébként a debreceni irodalombarátok egyik ifjú költőreménysége. Szembe ment ez a remény a korabeli káderpolitika gyanakvásával, amely szerint nem egészen voltak tiszták a költőinas osztálygyökerei. Pontosabban a nevelőszülők pedigrije nem

tetszett a mindent megmondó helyeken. Kispolgároknak titulálták őket, mert értelmiségi foglalkozású volt a nevelőapa.

Ez a káderjellemzés kísérte a későbbiekben is, noha számos költeménye a szebb jövő iránti lelkesültségtől hevült.

Amikor berukkoltam 1950-ben és a hadsereg központi lapjához vezényeltek Budapestre, Róbert már ott volt, őrmesteri rangban. Egy évvel idősebb volt nálam s hamarabb vonult be. Valamelyik csapattest újságjától helyezték az éppen alakuló központi laphoz, mert ott nagyobb szükség volt rá. Remekül tette is a dolgát, mígnem egyszer csak engem tisztté avattak, ő pedig őrmester maradt. Fél év múltán el is tűnt a laptól s nem tudom, hol hanyódott a későbbiekben. Most, 1956-ban került képbe nálam először – itt, az elképzelt Kiliánban.

De hát miért a Kilián laktanyában történne mindez?

Nem valószínűbb, hogy valamelyik „megelőző időkből” való szerkesztőséget foglalták le az Igazság című újság számára? Olyat, amelyikhez hozzátartozik egy bejáratott nyomda is?

Berontottak egy „tegnapi” szerkesztőségbe, és a fegyverét célra tartó Obersovszky azonnali távozásra szólította fel az ott lévőket.

Minden porcikámban megremegtem, de el tudtam képzelni.

Velem szemben ugyan soha nem emelte fel a hangját Gyula, egyébként azonban ismert volt harsány modoráról. Üllőn pattogó kalapácsként pengtek szavai álláspontja védelmében. Gyakran maradt övé az utolsó szó olyankor is, amikor lett volna még mondanivalójuk a vitatársaknak, de elfogyott belőlük a szusz.

Legtovább maradt a küzdőtéren hórihorgas tördelészerkesztőnk, a kiterjedt Grandpierre család Lajos nevű, Debrecenben egzisztáló képviselője. Az erőteljes testalkatú, szálas növésű, egyébként azonban mindenki aranyos Lajos bácsija bágyadtan legyintett a vita végét jelezve, és hogy mégis legyen valamilyen elégtétele, azt lihegte fejcsóválva: korrupció animi.

Két évvel korábban, kezdő népi kollégistaként, különbözeti vizsgát tettem latinból a debreceni Fazekas Mihály gimnáziumban, ezért ezt a szót is értettem, és pontatlannak, meg igazságtalannak véltem, hogy lélekrontásnak titulálja Grandpierre bácsi az Obersovszky által mondottakat.

Gyakori vitájuk során megesett, hogy énhozzám fordult Grandpierre Lajos azzal a felszólítással, mondd meg a barátodnak, stb.

Tapasztalat mutatta, hogy csak én győzhetem meg bármiről is Obersovszkyt, csak én csillapíthatom elszabadult indulatát.

Sokféle közelítésben magyarázzák, elemzik a barátságok alakulásának feltételeit, okait, s ezek valamelyike bizonyára jól ráillik a kettőnk emberi kapcsolatára is.

Mindenesetre, része volt barátságunknak az a tény, hogy mindketten voltunk népi kollégisták. Ott vettük üzőbe a szocialista eszme gyakorlattá formálásának reményét.

Párthusi szenvedéllyel perlekedve listáztuk, elemeztük a korabeli társadalom baját-örömét, és egymást bátorítva igyekeztünk eljutni a végsőknek gondolt igazságokig.

Nem isteni igazságokat kerestünk, hanem olyanokat, amelyeneket a kommunista eszme délibábos ideáinak a mentén plántált belénk a népi kollégiumi mozgalom szellemisége. Ez a nékoszöntudatnak is titulált szellemiség szilárdabb összetartó erő volt némely tekintetben, mint a kommunista párton belőli együvé tartozás tudata. Bukéja volt ennek a szellemiségnek, meg is részegedtünk tőle. Ez lett egyik oka szétkergetésünknek is.

Jogos volt, ha hozzám fordult, aki így akart Obersovszky agya közelébe jutni. Nem voltak pedig látványos jelei nagyon mély barátságunknak még a szerkesztőségen belüli együttlét során sem. Minthogy szakmai érdeklődésünk és feladataink nem kapcsolódtak egymáshoz, ritkán töltöttük munkaidőnket laza társalgással.

Szoros összetartozásunk így szinte az illegálitásban lévő k gyanakvó óvatosságára is emlékeztetett. Mozdult a szemünk, szóltunk egy két szót és már mindent elmondtunk, és megértettünk, amit akartunk.

És ha most nyújtanám neki a kezem a Kilián laktanyában, vagy ahol éppen összetalálkoznánk?

Barátságban váltunk el hat évvel ezelőtt, de azóta nem találkoztunk.

Amikor én 1950 vége felé Pestre mentem katonának, Gyula Debrecenben maradt. Vagy nem hívták be valamilyen okból, vagy letudta a maga szolgálati idejét, amikor a Színművészetin tanult. Ez nagyon is lehetséges, mert három, vagy négy évvel idősebb volt nálam. Miután eljöttem, ő már nem csupán az újságnál tevékenykedett, hanem „Dongó” címmel satirikus lapot is szerkesztett, közreműködött az ugyancsak Dongó című színpad menedzselésében, azon kívül a megyei művelődési ügyek bonyolításában is szerepe volt.

Gyűjtötte az elismeréseket, meg a bajokat a fejére.

Róla szóló legutóbbi értesülésem szerint 1953 valahányadikán, kilenc megyei újság kulturális rovatvezetőinek és másoknak a jelenlétében értékelő előadást tartott a MŰOSZ székházban a hajdú-bihari állapotokról.

Másnap kizárták a pártból és elbocsátották a megyei újságtól.

Én leszolgáltam a katonaidőmet, megkínlódttam a katonai pályán elérhető sikerekért és megszenvedtem ugyanott a kudarckért. Azután ismét civilbe öltözve a Szabad Föld című újság munkatársi együttesének és a Fehér Lajos nevű főszerkesztő igen tiszteletreméltó személyének légkörében éltem és élem az időmet mindeddig a per-cig.

A szocialista eszme gyakorlatának a revíziója mellett vagyok érzéseimben, gondolataimban, élő beszédeimben és vitáimban, meg amennyire lehet a nyomtatott szövegeimben is. Ezt elsősorban én tudom magamról és lehet, hogy tágabb körben vagy egyebet, vagy semmit nem tudnak rólam.

Nem is szándékom, hogy reklámot csináljak magamnak, sőt, amint már szóltam róla, inkább ösztönösen óvatos duhaj vagyok. Ami azért nem zárja ki, hogy ne szakadnának időnként saját butaságomból is fakadó bajok a nyakamba.

Ámde nem sújtottak abszolúte gonoszságban fogant, jóvátételért kiáltó igaztalanságok.

Nem ültem hamis váddal börtönben, mint Radó István egykori főszerkesztő, nem szenvedtem származásomból fakadó hátrányokat, mint Juhász Róbert, nem üldöztek bátor és igaz szavakért ki a pártból és a munkahelyemről, mint Obersovszky Gyulát.

Jelenleg Belgrádban vagyok, éppen ebédeltem, és még néhány ebédre bizonyosan jut majd pénzem.

És persze, itt nem lőnek rám, sőt, a belgrádi rendőrségre készülök, hogy mindenre kiterjedő, teljes körű védelmemet garantáló ügyben instanciázzak.

Az embert a vele élő valóság formálja. Fenti barátaim életének valósága erősen eltért az enyémtől néhány tekintetben.

Miképpen fogadnának, ha most felajánlanám, hogy közéjük állok?

Ennek csakis az irracionalitás, a megvalósíthatatlan valóság lehetne a próbája?

Arra sem tudok persze válaszolni, hogy akarnék-e közéjük állni, egyáltalán?

124.

Annyira megterheltek a magammal tárgyalt témák, hogy elfáradtam. Teljesen kiürült a fejem, csak a csend visított benne, amiről volt már hajdani emlékem, és amit veszedelmesebb traumának ítélek, mint az agyi lármát.

Támolyogva jutottam ki a gyorsétkezőből a Terázijára.

Sokan jöttek-mentek a nagy téren és jóleső volt belemeríteni magamat az emberáradatba.

Borús, szeles volt az őszi délután, de helyenként erőlködött a Nap, és ott halványkékre változott az égbolt.

– Mi van, mester? – érintette meg a vállamat valaki, és oldalt pillantva hirtelenszőke daliát láttam, akit rögtön fel is ismertem, de nem jutott eszembe a neve. Úgy emlékeztem, hogy versenyző, vagy italmérésekből ismert figura, esetleg együtt mind a kettő.

– Ahá! Há! – köszöntem vissza váratlan hökkenettel, és túlságosan hangosan, ahhoz képest, hogy mellettem állt, és búsan mosolygott. Ez a mosolya tette helyére emlékezetemben, és most már határozottan tudtam, hogy úszó és alighanem alkoholist is, mindenesetre elégszer láttam beszívott állapotában. – Veled mi van? – kérdeztem vissza és abban a pillanatban biztosra vettem, hogy a lehető legfontosabb és legpontosabb kérdést emeltem a placra, mert momentán semmi nem érdekelt jobban, mint annak a képtelenségnek a megválaszolása, hogy miképpen futok én össze ebben a percben Belgrád főterén olyan ismerőssel, akivel a Móricz Zsigmond körtéri becsületvesztőben és hasonló helyeken poharazgattam hajdanán?

– Vagyok – mondta, és kutatóan rám nézett szomorú szemeivel, amelyek sarkiban viszont örök mosoly rezgett, és amelyek a körülöttünk zsongó láрма helyett in-

kább mintha a csendet figyelték volna. Mint aki hall valamit, mint aki keres, mint aki vár valamit.

A tarkóján kacsafarok módján felgyűrődött aranyszőke haja, amely egyébként rövidre vágva borította kerek koponyáját. És mintha abban a hátsó hajcsomóban is, meg a fejét borító tüskék erdejében is másnaposság szunnyadt volna.

Fejjel fölém magasodott, bár lezser testtartása következtében enyhén hajlott hátú is volt. Prémgalléros bőrdzsekit viselt, olyanfélét, mint amilyent bevetésre induló vadászpilotákon látni.

Elmosódó emlékeimre hagyatkoztam s jobbnak láttam, ha a szótalanságra hajlamos ember helyett először én beszélek. Összefüggő, rövid előadásban ismertettem ezért a velem történeteket onnantól kezdve, hogy október közepén elhagytam Magyarországot, és visszafelé utaztomban most elakasztottak itt, Belgrádban. Éppen a rendőrségre megyek, hogy tartózkodási engedélyem ügyében intézkedjek.

– Nem tudod véletlenül, merre kell menni erre a címre? – mutattam fel cédulámat és ez jó húzásnak bizonyult részemről, mert vagy annak a lehetőségét biztosította, hogy elváljunk egymás váratlan és kínos közelségétől, vagy a társalgás beindulásának valamilyen változatát kínálta. Feltétlenül választ, megszólalást kellett kapnom.

Jött is, de nem a hallgatag illetőtől.

– Mi is oda tartunk – mondta egy férfi, aki szőke ismerősöm túlsó oldalán lépkedett. Hasonlóan magas termetű volt, de jóval idősebbnek látszott. Komor szabású, kétsoros, barna öltönyt viselt, a fején semmit. Néhány szál haja ettől függetlenül úgy tapadt koponyáján, akárha oda lenne ragasztva. Nyúlt a cédulámért, megnézte, bólintott, aztán visszaadta. – Illetve, csak Zoltánnak kötelező oda mennie – bökött fejével a szőke pilótára. – Tegnap óta én kanadai vízummal rendelkezem.

Rögtön látszott rajta, hogy tudatában van szavai fölösleges, hibás, vagy egyenesen káros voltának. Előbb a fiatalemberre nézett olyan tágra nyílt, hőkölő szemekkel, mintha büntető ütést várna bűnéért. Szélfúttá arcbőre még inkább sötétvörösén parázslott. Azután gyorsan igyekezett más irányba nézni, és ettől feszes ráncokba rándult a bőr az ingéből hosszan kinyúló, vöröséslila nyakán.

Azzal párhuzamosan, hogy ezt megcsodáltam, röpké örömmel nyugtáztam, hogy na, végre, előugrott ennek a Zoli gyerekeknek a neve, meg az egész biográfiája. Legalábbis anyyi, amennyit szótalán személyiségéről össze lehetett gyűjteni annak, aki nagyon kíváncsi volt rá.

Engem ismerkedésünk kezdetétől érdekelt, mert elemi iskolai társam és barátom, Szilárd Zoltán hozta budapesti életembe. Szilárdról már elmondtam korábban, hogy a háború előtt a Püspökladányban állomásoztatott katonaság ezredesi rangú parancsnokának a fia volt, és mellettem ült az iskolapadban, közvetlenül a háborús évek után pedig a londoni Olimpián nyert értékes díjat, mint gyorsúszó.

Égészen pontosan: a főváros éjszakai életében ismerkedtünk össze ezzel az itteni, mostani Zolival. Azt áradozta róla ott a mulatóban Szilárd, hogy nagy úszóreménység a fiú, de többet kellene csobbannia a medencében, és kevesebbet lébecolni a szárazon.

Biztosra ígérte, hogy két hónap alatt ő változtat ezen, és beúsztatja druszáját a válogatottba.

Nem csupán magas, izmos test volt a lébecolásra hajlamos reménység, hanem arcra is görögös eszményhez hasonlító megmunkálást kapott a természettől. Örök, és titokzatos mosolyával szinte művészeti múzeum kiállítási tárgyának volt vélhető. A későbbiekben, amikor gyakoribb lett együttlétünk, egyszer azzal a szellemességgel hozakodott elő valamely sznobságát villogtató ivótársunk, hogy íme, az ergasztulumi Mona Lujza, de azonnal nagy pofont kapott érte az amúgy általában csendes, és szinte lányos viselkedésű versenyzőtől. Többünk együttműködése kellett, hogy ne csattanjon több pofon.

Valószínűtlen volt szerintem, hogy a felhevült fiú tudta volna, mit jelent az ergasztulum. Én is csak utóbb tanultam el a sértegetőtől, hogy a különféle bűnözőket rejtő dologházat nevezték így a római birodalomban. Tulajdonképpen tehát rossz duma, értelmetlen süketelés, fals irányú volt ez a célzás, ami semmi valóságalappal nem bírt, hiszen közismerten patyolatfehér, bármiféle büntől mentes volt a sértett.

A Mona Liza viszont ismerős lehetett neki, és elegendő a haragjához, mert azt a gyanút keltette benne, hogy az ő lányos szépségű arcát magasztalók egyúttal férfiúi hitelességét kérdőjelezzik meg. Bizonyára akadtak elszólások, amelyek alapot adtak ehhez a feltevéséhez.

Egy vonalban lépkedtünk néhány súlyosan hallgató percig, de egyszer csak bőfőgés, vagy rőfőgés tört fel Zoliból. Felfelé tartotta állát, mintha óvni akarna valamit, hogy az ki ne essen a szájából.

– Kanadai vízuma van! – csapott a levegőbe. – Hát van neki, mert lett neki! De ki kérdezte?

Újra felszakadt belőle egy otromba hahota.

– Viselkedjünk, kérem! Viselkedjünk! – figyelmeztette a tőle jobbra lévő idősebb. Egyúttal nyilván el is akarta terelni a figyelmet, mert felém nyújtotta nagy kezét és azt hiszem bemutatkozott, de nem értettem. Érdekelt ellenben, amit a továbbiakban mondott.

Arról beszélt, hogy azért van ez a sok nép a téren, mert Jugoszlávia számára fontos lett a nemzetközi turizmus. Figyelmet érdemel persze, hogy jelenleg nagyszámú magyar is van itt. Olyanok, akik sport és kulturális eseményekre, rokonlátogatásra jöttek, de itt rekedtek. Többségük várja a magyar események alakulását és érlelgeti döntését, hogy hazafelé igyekezzen-e, vagy induljon világgá?

– És önök? – ugrasztottam szemeimet egyikükre a másikukra.

Ezúttal Zoli felelt. Érezhetően törekedett, hogy megelőzze a másikat.

– Titok. A titokzatosság pedig az élet legvonzóbb jelensége. – Egész testével a megnyúlt nyakú emberhez fordult. – Ezért határoztuk el, hogy nem szólunk a kanadai vízumról! – Fenyegetően felemelte a hangját és a kezét, mintha idősebb társára szándékozna sújtani. – De akkor miért beszél róla maga?

Megleپően hirtelen elszállt indulata. Ellazította testét, görbültté rogyant a háta, felemelte a fejét s olyan lendülettel lépkedett, mintha menetelne.

– Na, tetszik látni – hajolt felém az idősebb férfi és mellém is furakodott. Így, közelebbről most már nem csak vörös arcszínét csodálhattam, hanem időnként elővilámló alsó fogsorát is, amely több helyütt aranyosan csillant. – Nem tetszik rám emlékezni? Tetszik? Az Áron vagyok. Találkoztunk, nem is egyszer, amikor Zoltán az önök nagybecsű társaságában tartózkodott és minden megítélés szerint ideje volt őt védelem alá helyezni. Rendszerint én mentem érte. Én tehát az Áron vagyok.

Vagy nem hallotta Zoli, vagy a figyelmetlenség is része volt rendhagyó viselkedésének, mert nem szólt közbe, és nem vitatta a helycserét sem.

Lehet, hogy hallotta, amit a mellém sodródott férfi beszélt, de nem érintette idegeit.

Engem is mérsékelten érdekelt új szomszédom fejtegetése arról, hogy vannak magyarok, akik politikai ellenérzéseik miatt kívánnak távozni a hazájukban uralkodó állapotok nyúge alól, mások egyszerűen a jobb anyagi lét reményében törekednek úgynevezett kapitalista országokba.

Úgy mondta: kapitálista.

Erre felfigyeltem.

Az is tetszett, hogy nem lehet haragudni a hazájukat anyagi okok miatt elhagyókra, hiszen a Biblia-beli Ézsau is eladta elsőszülöttségi jogát egy tál lencséért, de azt nem szokás firtatni, hátha nagy éhség vitte rá?

Kifejezetten izgalmi állapotba hozott viszont azzal a tájékoztatással, hogy jól informált jugoszláv helyeken már tizenhétre szaporodott magyar menekülttáborról beszélnek, és nem tud elégszer hálát adni a Mindenhatónak, amiért kimenekítette onnan Zoltánt.

– Igazság szerint protekció is volt benne, tetszik tudni, befolyásos személyek által nyújtott segítség, előnyök szerzésére felhasználható ismeretség, összeköttetés, kivételezés. – Keresztbe szorította két óriási kezét a mellém, szétfeszítette ujjait és halkra foga a hangját. – Én intézkedtem tetszik tudni, és Isten ne vegye bűnömül, tanácskoztam kérem perditával, üzeneteket közvetítettem nagyvilági lények és magas állásúak között, és birtokába jutottam tudásnak, amiről nem kívántam volna tudni.

A továbbiakban arról a tervről beszélt, hogy Kanadába utaznak. Neki már megvan a vízuma egy ottani birtokos, távoli rokon révén, aki biztosítja Zoltán jövőjét is.

– Talán tetszik tudni, hogy Zoltán orvosi egyetemre iratkozott annak idején és majd Kanadában folytatja.

Hallottam róla persze, de úgy, mint öt évvel korábbi eseményről. Beiratkozott és fél év után kimaradt. Ettől függetlenül dögésznek, felcsernek neveztük, de tudott volt az is, hogy a hölgyek szóhasználata szerint ő volt a kis doki.

Önmagát erdészeti szakembernek mondta az idősebb úr. Terve szerint a legszükségesebben kívül semmit nem fogad el a kanadai jötevtől, noha minden erejét és tudását beleadva dolgozik majd neki.

– Úgy lesz, mint a szocializmusban, ha tetszik érteni, mire gondolok.

Érdeklődést mutattam, aprókat bólogattam, de a férfiú mindinkább monoton szövegének rései között kisurrantam abba az időbeli és térbeli távolságba, ahol együtt

emelgettük a poharat Zolival, meg az éppen csatlakozó fél világgal. És ahol rendre megjelent ez az idősödő, kiaszott férfit, valamennyi helyszínen, ahonnan már mentőkért kiáltoztak, mert annyira hullottá lett a szép szóke gyerek.

És ez a csont-bőr ember ölbe vette az isteni testet, és elsurrant vele valahová, mintha ördög lenne, aki a zsákmányát lopja.

Nem tudtuk hol, merre, milyen körülmények között él Zoli, mert ez igencsak változó lehetett.

Ha legközelebb ismét feltűnt alkalmi együttesünkben, körbecsodáltuk új ruháját.

Valaki úgy tudta: új nője van. Más szerint: öt új nője van.

Többen állították, nincsen és nem is volt nője, mert mindig ő a nők fiúja. Annyi nő van körülötte, ahányan szemet vetnek rá. Hajadonok, férjezettek, magas állásúak, vezető elvtársak lányai és feleségei tülekednek körülötte. Kézről kézre adják. Pénzelik, fürdetik, etetik, öltöztetik.

Imádják.

125.

A rendőrségi irodába Áron nyomult be előttünk.

– Felséges hely! – tárta szét a kezeit, amint a nagyméretű terembe lépett. – Nem hiszek a józan eszemnek!

– Ne is higgyen, – nyomult mögötte Zoli. – Ha minden a józan ész alapján formálódna, semmi érdekes nem történne a földön.

– Éppen erről beszélek! – lelkesedett Áron. – Hát nem érdekes, hogy rideg rendőrszobába indultunk, és a Paradicsomba érkeztünk?

– Parancsra jöttünk! – emelte fel figyelmeztetőn mutatóujját Zoli. – És akit beűznek a Paradicsomba, az éppen úgy pária, mint akit kiűznek onnan.

Magam is furcsállottam a helyszínt, mert az utcáról nézve csinos villa kapuján léptünk be, három lépcsőn mentünk fel, és szárnyas ajtón át jutottunk egy fényesen kivilágított, igazán tágas helyiségbe, ahol a zsúfoltság ellenére olyan csend honolt, mintha orvosi váróba léptünk volna, vagy akár templomi hajóba.

– Azt csak elismeri, kedves Zoltán, hogy jobb itt lenni, mint az otthonról ismert rendőri őrszobákban? – húzta olyan szélesre a száját a korosabb férfi, hogy rálátást kínált mindkét hibátlan fogsorára.

– Lenni? – vont a vállát Zoli. – Csak lenni, az még nem élet. Honnan tudja maga, mi vár itt magára? Tanulja már meg, hogy a biztonság anyja a bizalmatlanság.

Ebben a pillanatban megszólalt egy öblös hangú, egyenruhás ember, aki a terem közepén összetolt két asztal egyike mellett ült és nem volt hibátlan a magyarsága.

– Itt kérem tartózkodási engedélyek adásáról, meghosszabbításáról, illetőleg megvonásáról folyik intézkedés. Semmi másról. Tessék helyet foglalni és várakozni.

Elhelyeztük magunkat a várakozók csoportjában és várakoztunk, amíg Zoli ismét váratlanul beszédessé lett. Hozzám hajolva, de a hangját nem nagyon visszafogva súgta, hogy ennek a tündérországnak, lám, tündére is van.

Siratóasszony, kőserép
2010 – 25,5x17x14 cm – 1280 °C

Bájos arcú, mosolygós lány lépett a szobába egy hátsó ajtón át, kezében kis tálcat egyensúlyozva, a tálcán egy pohár víz. Természetesen nem az arca, és nem a tálcája vonta magára Zoli és mások bámész tekintetét, hanem feszes ruhája alól kirobanni akaró idomai.

– Ki kérte a vizet? – kérdezte a hölgyike, és jó szívét dicsérendő, az eléggé távolban lévő várakozóhoz vonaglotta magát, miáltal többeknek epesztő, tikkasztó szomjúsága támadt, de a lány kedvesen elhárított valamennyi új igényt, mondván, őneki lejárt a szolgálati ideje.

Megemelte Zoli a fejét és jó hangosan a levegőbe mondta:

– Az én országomban majd olyan törvényt íratok, amely szerint minden szolgálati idő addig tart, ameddig valamennyi szomjúhozó annyit ihat, amennyi jól esik neki!

Tetszést, nemtetszést kifejező visszhangok kavargtak, mire én is látványosan szám elé emeltem az ujjamat, jelezvén régi-új cimborámnak, hogy szerintem is hallgasson. Ezzel a gesztussal megokoltan jó pontot remélhettem a teremben zajgó népektől is.

Ámde nem bírta barátom szó nélkül, hanem arról kezdett sutyorogni, tudok-e róla, hogy közös haverunknak, Szilárd Zolinak sikerült osztrák oldalra átúszni Dévénynél, a Dunán? Jó osztrákok Bécsbe vitték, ahol ezer filmet készítettek róla. Mivel jól tud németül, menten tudósítói állást kapott az Österreichische Pressnél, és az elmúlt napokban Pesten is járt. Bemondta a rádióba, hogy élet-halál harcát vívja a főváros, és effélék. Többször ismételték a rádióban. Meghallgathatod, ha akarod. Sűrűn ismétlik.

Ahogy emelte izgatott hangját, úgy növekedett a rá irányuló figyelem. Valaki azt kiáltotta, ő is hallotta a nevezetes rádiós közvetítését, és ha úgy harcolnak a magyarok otthon, ahogyan ő elmondta, akkor nagyon hamar ki fognak takarodni a ruszki!

Talpra pattantam, és magasba emeltem a kezem. A felvigyázó rendőrt is némaságba parancsoltam egy tekintettel, majd azt kiáltottam:

– Barátaim! Valamennyi jelenlévők, magyarok és nem magyarok! Egy perc néma felállást kérek említett honfitársunk tiszteletére. Hajtsunk fejet, félelmet nem ismerő tette előtt. Életét kockáztatva verekedte át magát a rabságból a szabadságba, mintát adva ezzel mindenkinek, akik hozzá hasonlóan tetteikkel vállalják a viadalt a szabad élet reményében. Nekem személyesen is barátom volt, és ez a tény is kötelezett az elmondottakra. Köszönöm a figyelmet.

Az élő időből nőtt ki szónoklatom, ami utólag látva zagyvaság volt, ámde annyira határozottan léptem fel, hogy egyszerre övezett kíváncsiság és csend.

Azért is alakulhatott így, mert amint hamar kiderült, nagyobb részben magyar állampolgárok zsúfolódtak a teremben. Emberek, akik folyamodványért várakoznak, akik a kérésre kényszerítettség alanyai, akik hazátlanokként jöttek ide, hogy szorongatottságukban hivatalos engedélyezését kérik itteni tartózkodásuknak, mert nem tudnak hová menni, és nem tudják, hová mehetnek holnap?

Egyszóval eszűkhöz és szívűkhöz illeszkedett minden hevenyészett szavam.

Felszólításomnak azonban kevesen kívántak eleget tenni. Alig néhány ember emelkedett fel félig a székéről.

És mielőtt bevégződött volna a kis közjáték, vagy mielőtt folytathattam volna da-gályos szónoklatomat, az asztalnál posztoló rendőr szigorúra vonta szemöldökét, ki-nyújtotta felénk a kezét, és mondta is, hogy maguk hárman menjenek be, azon az ajtón!

Elege lett belőlünk.

126.

Nemsokára mindhárman ismét az utcán találkozhattunk. A gyors ügyintézés nyomán támadt felszabadulás hangulata leginkább Zolit ragadta magával. Azonnal be akart ülni, vagy állni egy alkalmas helyre, ahol megünnepelhetjük az eseményt.

Elsőként Áron háritotta el az ötletet. Azt mondta, neki is ünnep a mai nap, de nem a rendőrségi adminisztráción produkált bravúr okán, hanem november elseje van, halottak napja. Ajánlotta, hogy térjünk be inkább valamelyik templomba, és emlékezzünk halottainkra.

Keskeny, majdnem néptelen, óvárosi kis utcában haladtunk. Kétoldalt kőfalak és kőkerítések. Teleszívta magát levegővel Zoli, majd kifújta, és dühödt cikcakkban kezdett ingáznai egyik oldalról a másikra.

– Nem áhítra szomjazom, hanem italtra! – rikkantotta. – Egy halottnak semmire nincs szüksége, de az élő emberi test hetvenöt százaléka víz, ha ezt eddig nem tudták volna, tudatlan uraim! És ha ennél kevesebb van, sürgősen pótolni kell! Éppen ez az én esetem. Hol egy kocsmá?

– Előbb-utóbb utunkba esik – mondta csillapítón a máris templomi áhítra om-lani látszó Áron. Fél szemét le is hunyta, de aztán megelégnült és nagy lendülettel emelte karját a feje fölé. – Inkább orientáldjék, kérem oda most, az Avala hegy te-tejére, amely, ni, csak, milyen pompás látványt nyújt például erről a pontról is, ami-képpen onnan fentről is jó kilátás nyílik az egész városra. Gyönyörű például onnan a Szent Száva-templom, ami bár nem a mi urunkat szolgálja, a világ legnagyobb orto-dox egyházi építménye. Avagy a természet mesejátékának részese lehet, aki ugyancsak fentről szemléli a madarak lakodalmát, amit a Száva és a Duna összefolyásánál szoktak tartani. Úgy is mondják Belgrádban, ahol a Száva csókolózik a Dunával.

– És azt tudják-e maguk, tudatlanok, hogy negyven ezer liter vizeletet kényszerül elfolyatni az ember a testéből, alig harminc év alatt?

Nyögésbe fulladtak az utolsó szavak. Lecövekelt Zoli, majd a gyors és szükséges, kibontakozó előkészület után vizelni kezdett egy belgrádi kőkerítés oldalára célozva, félmagasan.

Áron gyorsan és szúrósan a szemembe nézett, kicsit felém is lépett és azt kérdezte, hány halottam van, akikre ezen a napon fájó szívvel emlékezem.

Azt feleltem, harminc.

Ez a válasz láthatóan meglepte. És ki is zökkentette abból a testi-szellemi pozíci-ójából, amit azért vett fel, hogy ezzel a trükkel a lehető mértékig eltakarja előlem a

szőke herceg produkcióját. Félrevezetésemet szolgálta volna kérdése tartalma is, ami egyrészt brutálisan indiszkrét volt, ha összevetjük az egész emberről bűzlő jólneveltséggel. És pofátlan is volt, hiszen tudnom kellett, és nyilván ő is tudta, hogy nem érdekelhette igazán a válaszom.

Magam is meglepődtem azonban azon, hogy ő meglepődött. Meg is fejtettem persze, hogy mi lehet az oka, ha jobban figyelme előterébe helyezi az én történelmi halottaimat, mint az ő pisilő védencét.

– Harminc ós – motyogta. – Nagy családja. Nyilván messze visszanyúlva a történelemben.

Ezt nem gondolta volna rólam, talán ki sem nézte volna belőlem. Felszínesen ismert, csak futólag és többnyire gyalázatos helyzetekben találkoztunk, amikor ő neki el kellett takarítani, vagy ki kellett menteni közülünk, a rendszerint alkalmilag összeállt italozóknak a társaságából, a valamilyen okból nagyon féltett, szőke legényt. Aki minden imponáló, külső jellemzőivel ellentétben például bizonyosan gyenge gyomrú volt, meg általában is oktalan ember, olyan, akinek nincs magához való esze. És ebből is következett, hogy hamar megártott neki a helytelen sorrendekben és helytelen ritmusokban fogyasztott ital.

– Na, ez jól esett – mondta megkönnyebbült sóhajjal Zoli. S amíg rendbe hozta ruházatát, még jókedvűnek is látszón hozzátette: – Rövid ideig tartott. Képzeld el, maguk, tudatlanok, hogy élete során, összesen hat hónapig ül az ember a WC-n. Egy olyan összevont ülést nehezebben várhattak volna ki.

Hátrafeszítette a nyakát és az égre nevetett.

Az idősebb férfiú arcszíne bíborlilába váltott, de még mindig higgadtan próbált látszani. Feladva korábbi testhelyzetét, egészen felém fordult és azt hozta tudtomra, hogy Zoltán speciális ismeretei, amelyek az emberi szervezet működésével kapcsolatosak, azokból a szakkönyvekből valók, amelyekből fel kell készülnie a majd Kanaadában esedékes orvosi egyetemi vizsgákra. Mert folytatja medikusi tanulmányait.

– Figyelj! – szolt váratlanul és parancsolón Zoli. – Most figyelj, és oda nézz! – Mereven kinyújtott karjával harmadik társunk fejére mutatott és leckefelmondó stílusban szavalta: – Ez az emberi agyvelő ebben az egyetlen percben, amíg rám bámul, húszmillió feladatot lát el, pedig úgy néz ki, mintha nem tudna gondolkodni. Ez is az orvosi könyvekből való. Na! Gyerünk egy kricsmibe, vagy kafanába!

Nagy léptekkel el is indult s mi követtük. Megint úgy alakult elhelyezkedésünk, mint a rendőrségre jövet, vagyis függetlenítette magát Zoli és kettesben maradtam a csont emberrel.

Akin egyébként nem látszott, hogy ezért megbántódott volna. Amiként a szemeim és füleim által bizonyítottan bármit megtehetett vele Zoli. Minden tekintetben alávettette volt a szeszélyes, makrancos, vagy egyszerűen csak hülye fiatalembernek.

Lehetséges persze, hogy van magyarázata mindannak, ami olyan zavaró, meg titokzatos kettejük látványában és kapcsolatában a kívülálló számára. Mondott is valamit Zoli a titok, vagy titokzatosság szépségéről s lehetséges, hogy megindító, tiszteletre méltó, meg más efféle is rejlik az ő titkuk mögött. Nem tudni, mi köti össze

őket, de szükségük van egymásra, bár mégoly rendhagyóan szolgálatkész az egyikük, miközben tirannus módján zsarnokoskodik a másik.

Nem az én feladatom, hogy ezt a gombolyagot szétbogozzam.

A „kafana” szerbül kávéház, magyarázta Áron, és dicsérte is az intézményt, mert bár oszmán eredetű, igen hangulatos és kellemes tud lenni az európai ember számára.

Ezután rögtön visszatért arra a témára, ami feltehetően azóta foglalkoztatta, hogy szóba jött közöttünk.

– Nagy kiterjedésű család. Harminc fő. Visszanyúlva a magyar történelembe. Tiszteletreméltó a gyászoló számára ilyen ősök emlékét ápolni.

Amikor feltette a kérdést, hogy hány halottat gyászolok, találomra mondtam a harmincat. Semmi más oka nem volt ennek, mint mondtam egy számot, hogy átlen-düljek egy értelmetlen és értelmezhetetlen kérdés megválaszolásán. Annak a babonás magyarázatnak, vagy tudományos megfigyelésnek is lehet persze némi valószínűsége, hogy mivel Zoli barátom az emberi szervezet vezetőirítő kapacitásának szakértője-ként éppen perccel előbb használta a harmincas számot, hát ez sugallta nekem az is-méltés ötletét.

Mindegy. A lényeg, hogy szándéktalanul és véletlenül is az igazat mondtam és ez a csoda átmelegített. Olyan ünnepivé emelte néhány pillanatomat, mintha szívből jövő indíttatásból gondolnék harminc olyan emberre, aki nekem kedves volt és a sír mélyére távozott.

Valójában senki nem halt még meg az én vérségi rokonságomból, azok közül leg-alábbis, akiket személyesen ismertem. Ellenben a református kántor által alkalmilag összeállított gyászoló, kántáló gyerekkoros tagjaként sok püspökladányi szegény embert kísértem utolsó útjára. Némelykori hangulataimban valamennyi temetési éneket eldúdolok, már amennyit elő tudok csálni az emlékezetemből, és ezek száma közele-sen harminc. Ha még jobban erőltetem az agyam, azokat az eseteket is meg tudom idézni, amikor egy egész pengő borraivalót kaptam a gyászoló családtól, ámbár több-nyire néhány szem kockacukrot, vagy egy marék napraforgót osztottak szét hét tagú kórusunk csengő hangú énekesei között.

Nem engedte elszállni a témát Áron, hanem áttért azokra a halottakra, akik nemes, jeles, dicső tagjai voltak a nemzetnek. És ezek között olyanok is akadnak Zol-tán családjában, akik a tizenhetedik század tanúi voltak és grófi címmel bírtak.

Hagytam, hogy beszéljen és még a rá figyelőt is eljátszottam, ami közben Szilárd Zoltán imént hallott menekülési történetét próbáltam rendezni dúlt idegrendszerem katlanában. Meg mindazt, ami összefüggött vele. Hol olyan közel álltunk egymáshoz, hogy az íriszt láttam a szemeiben, hol az úgynevezett feudális nemzet két szélén áll-tunk. Amikor például kezet csókolt Zoltánnak, az én iskolás barátomnak, az ezredes úr tíz éves fiának az én drága nagymamám. És még el is magyarázta mindkettőnknek, hogy úgy illik, ha kezet csókol a paraszt az úrnak.

Szerencse lehetett ebben a szerencsétlenségben, hogy hitem szerint egyikünk sem értette a magyarázatot.

Most örültem Zoltán megmaradt életének, minden jót is kívántam volna neki, de abban semmiképpen sem jutottam egyezsége magammal, hogy miért kellett őneki Magyarországra visszajönni? A tiltott határátlépést súlyosan büntetik, ha van még olyan törvény, és ha van határ. Utóbbi lehet, hogy nincs, vagy sok helyen nyitott.

Életveszélyben távozott, de most biztonságban visszamehetett Pestre, az osztrák újság tudósítójaként és a világ tájékoztatójaként. Most drukkeri minőségében szurkol a pesti utcán egymást gyilkolóknak. A szabadságharcosok vívőerén tartja az ujját, miközben visszamegy Bécsbe, a zsiros munkahelyre, ahová könnyedén felvették, mert egyéb erényei és érdemei mellett kiválóan beszél németül. Jó munkát végzett a nevelő néni, akire még én is emlékszem, és aki soha nem engedte, hogy a pompázatos ház felső emeletére lopakodjak és ott is bámészkodjak.

„Mi ártalom származna, ha szétnézhetne itt is az a kíváncsi kisgyerek?” – kérdezte az ajtót már előttem nyitni kész cselédlány, de a frajla becsukta az ajtót és azt mondta:

„Behozná a szagát!”

Váltott szót vajon Szilárd Zoltán a harci helyzetről Obersovszky Gyulával is?

Egy a véleményük?

Mintha gondolatolvasó lenne, Szilárd nevét hozta elő Áron is. Kezdődik november végén a tizenhatodik nyári olimpia Melbourne-ban, ahol feltétlenül magyar sportdicsőség születne, ha jelen lehetett volna az ő két Zoltánja. De hát így is jelen lesznek, mert ők majd Kanadából, Szilárd Zoltán úr pedig Bécsből odaröppen, és jó tanácsokat adnak a magyar vízi sportok illetékeseinek s akkor hullnak majd az arany medáliák!

Összehordott még Nándorfehérvárról ezt-azt, leginkább hangsúlyozva, hogy a győzelem hosszú időre kiható keresztény dicsőség volt az oszmán ellen. Ajánlotta, hogy feltétlenül nézzem meg a Pancsova hidat, és kóstoljam meg a leghíresebb szerb ételt, a scsebabcsicsát, mert azt mindig, mindenütt jól készítik.

– Káfaná! – ordította teli tüdőből Zoli, és a közeli kávéház nyitott ajtajára, meg csicsás előterére mutatott. – Befelé! Mindenki a vendégem!

Most jöttem elő én azzal a tiltakozással, amit elmulasztottam a csontos emberrel jungtinban megtenni az előbb, amikor először pattant ki Zoli fejéből az ivásvágy jel-szava. Már akkor is elrettentem az ötlettől s nem azért, mintha nem lettem volna kapható bármikor egy kis ivászatra, vagy mintha templomba vágytam volna én is, akár Áron úr, hanem a fizetés gondjától fájdult meg a fejem.

Parányi pénzecskémet szórjam szét ezek társaságában a semmire? Mert mennyi italra futhatja az én kasszám? Ki tudja, mennyibe kerül itt három ital? És ki tudja, milyen fajta hármat rendelnek? Vagy hatot, kilencet!

Nem, nem! Nem szabad kockáztatni!

Ezt az utóbbi parancsot változatlanul érvényesnek tartottam azt követően is, hogy Zoli barátom vendégül hívott.

Hátha mégsem akar a végén fizetni? Kitelik tőle, mert szeszélyes bolond.

Hátha neki sem lenne elég pénze a fizetéshez, még ha egyébként hajlandó lenne is?

Kemény legényként léptem fel s megmarkoltam Zoli dzsekijének a prémgallérját, magamhoz szorítottam az egész embert és a képébe szótagoltam, hogy csakis én lehetek vendéglátó, de nem itt, hanem a hajómon, ahol bolgár butéliákat bontunk.

Kiléptem és hátraszóltam, hogy kövessenek.

127.

Nem sokat beszélünk, amíg a hajóhoz értünk.

Alig-alig találtam rá, hiszen éjszaka volt, amikor megszálltam benne, reggel pedig, amikor leléptem róla, nem visszafelé nézegettem, hanem igyekeztem az orrom után.

Nem is én a hajót, hanem a tulajdonos ismert fel engem. Rámkiáltott a partra s azt követően vonultunk fel egy ringatózó pallón.

És lám, az emberi képességek mennyire határtalanok, – még arra a játékra is maradt erőm, hogy ókori vitorlást képzeljek a Duna belgrádi partjára, holott ez csak egy motoros vízi munkagép, amint a mosolygó tulajdonos felvilágosított. Ráadásul jelenleg virágföldet árul és szállóvendégeket fogad.

– Nagy a sűrűség – állt elém a hálókabin ajtajában a tulajdonos. – Szaporodnak a magyarok Belgrádban. A maga országa önmagát pusztítja. Kell itt a hely, és maga sem lehet egyedül.

A velem érkezett két vendégemre tekintettel azután csak súgta, hogy hálótársat kaptam időközben. Van a hálótérben pótágy, azon alszik az új alany.

Beóvakodtam és az alsó ágyra tett holmimból kiemeltem két butéliát. Egyiket rögtön kinyitottam és a tulajdonostól kapott bádogpoharakba csurgattam a méltán csodált nedűt.

Még két pohárral jutott mindenkinek. Nyeltük, és az a hihetetlenség zajlott, hogy mivel senkinek nem volt mondanivalója, némán fejeztük be a jelenetet.

Nem is kezdhettünk volna új témát, mert bejelentettem, hogy sürgősen hivatalos találkára kell mennem.

Az okozott némi mozgolódást, hogy Áron kezébe akartam erőltetni a fel nem nyitott üveget, de nem fogadta el, hanem a kis asztalkára tette, ahonnan én tovább lendítettem Zolihoz. Mérgesre vont szemöldökkel utasítottam, hogy fogadja el, vagy nagyon megharagszom. Vigyorogva hallgatott végig, majd elvette az üveget és mozgásban lévő kezeivel addig kotorászott, amíg előhúzott valahonnan valami kis papírt, amit ballonom zsebébe nyomott.

Titkon megörültem, mert azt hittem, pénz adott az üvegemért cserébe, de természetesen a felháborodottat játszva rántottam elő a papírt, aminek azonban nem fogtam fel a mondanivalóját. Zoli tájékoztatott, hogy belépőjegyet vizsgálok, ami a Majestic bárba szól, bárki megmondja, merre találok.

– Ma este tízkor – mondta. – Én is ott leszek.

Gyors búcsúzkodás után elváltunk.

Áldását adta rám Áron. Legalábbis keresztet vetett a levegőbe, az arcom előtt, egymás után többször.

Nem volt semmilyen hivatalos intéznivalóm természetesen, de nagyon szabadulni akartam ettől a társaságtól. És az is természetes volt, hogy a Moszkva szállóba mentem.

Nem akartam Gádoréktól semmit, csak egyszerűen velük lenni. Sőt, azt is elfogadtam gondolatban, hogy akkor is beülök egy kávéra, ha nem jöttek még vissza a programjukról. Újságot olvasok, nézelődök, pihenek. És talán kísérletet teszek, hogy tervezgessem a jövőmet, mert az is van, vagy lesz nekem, és talán bölcsként cselekszem, ha magam is hozzájárulok a formálódásához.

Alig teledtem le a hatalmas szálloda kávéházi részében, amikor jött hozzám egy korombéli ember, érthetetlen néven bemutatkozott, majd kitűnő magyarsággal előadta, hogy Gádor és Tonzc elvtársak tolmácsa, akit nevezettek arra kértek, hogy kíséren át az étterembe, ahol éppen vacsorához készülődnek.

Nagy örömet, vigasságot jelentett érkezésem. A tolmács elköszönt, mert már nem volt rá szükség, engem pedig maguk mellé ültettek az elvtársak és kifürkészhetetlen okból, folyamatosan nyilvánították, mennyire jól esik nekik a látásom.

Tonzc bácsi egyvégtében szája elé tartott kézzel hihegett, Gádor pedig kétszer rám csippentette a szemét.

Végül pedig jól ismert, elegáns mozdulatával előhúzott Gádor Béla a belső zsebéből egy összehajtogatott papírt, mímelt ünnepélyességgel szétnyitotta előttem az asztalon, azután zavartan nevetett, amikor bamba képpel bámultam az írásra, mert semmit sem értettem belőle.

– Bocsánat, ez a szerb példány – tette zsebre, és előhúzott egy másikat, amiről azt mondta, az a magyar változat, és gondosan olvassam el. Nem volt azonban türelme kívárni, amíg értetlenkedő tekintetemet úszkáltattam a papír felett, hanem elmondta, hogy szerződés van előttem, ami a JÉZS című belgrádi satirikus lap és én közöttem kötött. Két hónapra, illetve nyolc írásra szóló megállapodás.

– Itt írd alá – mutatta, majd Tonzc bácsi közbeszólásaitól is kísérve adta elő, hogy a szerkesztőségi vezetőkkel volt találkozójuk s ez adta az alkalmat, hogy szóba hozzák ideérkezésem, a velem történetek, kényszerű maradásomat, és annak a szükségét, hogy megoldás találtassék anyagi gondjaimra. Előadták, ki vagyok és arra a korrekt megállapodásra jutottak, hogy szerződéses munkatársként alkalmaz időlegesen a szerb humoristák lapja.

– Vicceket írsz vezércikk helyett, öregem! – kiáltotta Tonzc bácsi. – Lesz guba! – tette hozzá még lelkesebben és jobb keze hüvelyk meg mutatóujját összedörzsölte a magasban.

Gádor Béla pedig úgyszólván pontosan a délelőttivel azonosan, decens módon előhúzott belső zsebéből egy keskeny, vékony borítékot, és felém nyújtotta.

– Az előleg, barátom. Számold meg.

Csak többszöri unszolás nyomán voltam hajlandó kivenni a pénzeket a borítékból. Fogdosni meg még akkor is illetlennek éreztem. Valamiért szégyellni valónak is gondoltam a műveletet, mert nem vagyok én egy Harpagon!

De azért is kínban voltam, mert nem akartam, hogy mások is lássák, mennyi pénzem van. Én magam azonban őszintén szerettem volna már kizárólagos birtokomba venni a rejtelmes papírokat.

Pedig hát – ők hozták. Ők szerezték.

Nagyon zavarttá, meghatódottá és hálássá torzulhatott a tekintetem. A feszültség már bizonyára kínos kezdett lenni Toncz bácsinak és Gádor főszerkesztőnek is.

Utóbbi a módját is tudta, miképpen lehet a feszültséget oldani.

– Na – mondta elkomolyodva, – végül is természetes, ami történt. Kölcsönösen biztosítottuk egymást a JEZS főszerkesztőjével, hogy hasonló helyzetekben mindig jogos a szükséges kollegialitás. Ebédelj velünk. A tolmács itt is hagyta a terítékét, mert sürgősen el kellett mennie. Jó étvágyat. Gondolkozz a megírandó vicceken.

Elfogadtam a meghívást, ebédeltem kedves vendéglátóimmal, befelé rejtett, kesernyés vigyorral tűnődtem, hogy miféle viccek írására lehetnék én képes, továbbá addig fészkelődtem, amíg módját ejthettem, hogy megszámoljam új pénzeimet az asztal alatt. Olyan nagyok voltak a megpillantott számjegyek, hogy szívdobogást kaptam.

Az is eszembe jutott, hogy visszalépek az egésztől. Nyakamba sóztak egy szerződést, aminek nem tudok majd megfelelni. Nem! Nem mehetek be ilyen utcába, akármilyen kilátástalan a helyzetem.

De megpróbálni azért lehetne. Hátha megy.

Nagyot csörrentettem evőeszközeimmel, meg fel is nevettem és előadtam, hogy Rákosi Mátyással van találkozója Veres Péternek. Azt mondja az öregnek Rákosi: Idefigyelj, te Péter, hogy van az, hogy te mindig lemész a vonalról? Azt feleli Veres Péter: Az nem úgy van Mátyás. Az a probléma, hogy mindig a helyemen állok, és a vonal megy ki alólam.

Grimaszolva kutattam arcukon a hatást és meg lehettem elégedve, mert hálás publikumként viselkedtek. Gádor ugyan inkább a levegőbe nézett, mint rám, és azt mondta, hogy ezen azért még dolgoznom kell.

– Ámbár, – tette hozzá, – a Toncz majd olyan Rákosit rajzolhat, amelyet otthon nem volt szabad. Azzal jól feldobja.

– Összehozzuk – biccentett szerényen, mosolyosan Toncz bácsi.

Ebben a pillanatban asztalunkhoz lépett egy jól megtermett illető és harsány kiáltások közepette ölekezett össze Gádorral. Barátságosan köszönt az öreg Toncznak, és nekem is kezet nyújtott. A nevét is mondta, noha fényképekről jól ismert volt számomra az arca. Ő volt Szabó László, a világhírű magyar sakknagymester. Pár szóban előadta, hogy ez órában Moszkvából érkezett, az esedékes nemzetközi sakkversenyéről, és néhány napos belgrádi vendégszereplés után Bécsbe utazik, további versenyekre. Rögvest meghívott bennünket a három nap múltán itt, Belgrádban rendezendő szimultán meccsre, ahol harminc ember ellen játszik.

Azon kívül mindhármunkat arra kér, hogy óra múlva legyünk a vendégei egy italtra a magán lakosztályában.

(folytatása következik)

TORNAI JÓZSEF

Régi könyvben találtam

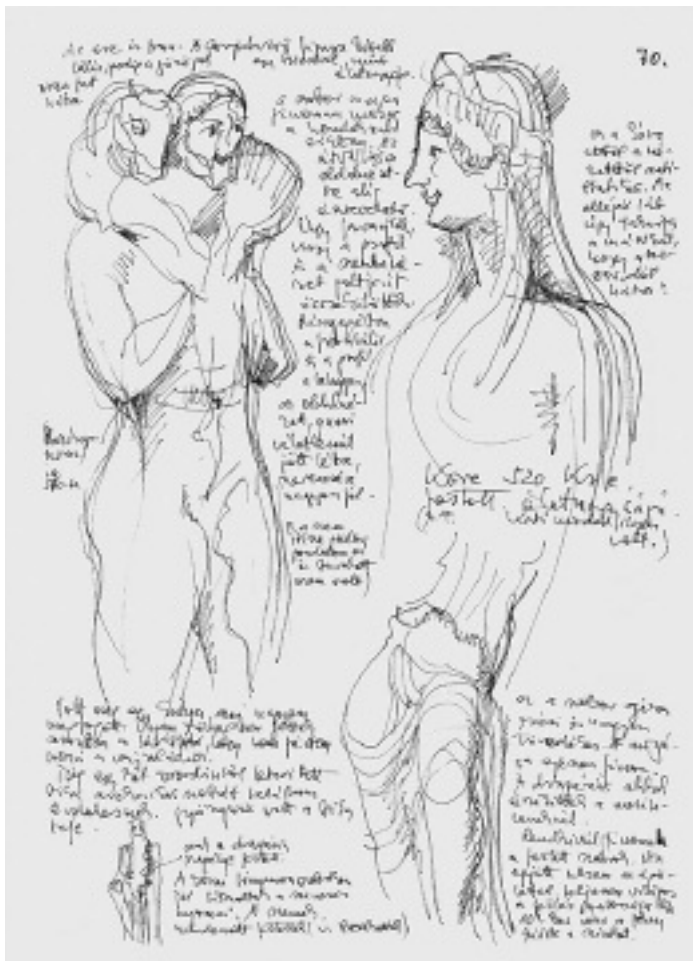
Környülvettek ellenségim,
nem félek.
Aki szeret, úgyis az a
legszörnyebb.
Cirmos alma, császárkörte
mérgezőbb,
mintha titkon tartod meg a
menyegződ.
Az a kicsi, ki e nászból
megfogán,
kísér majd a kacajával
harcosan.
Piroslik a barázdában
a kakastarj,
azt kívánom, édes felem,
hogy örökké élj!

Így dörren az ének

Itthon még zölden követtek a fűzfák,
Gyergyóban már megraktuk a kályhát,
és mikor fátylas ingedet levettem,
tűzet cserélt a tieddel a testem.
Mikor is volt? Alighogy az emlék
őrzi még a bensőd pihe-selymét.
Szerelmedért meg kellett fizetnem,
mikor a koszorúm úszott könnyeimben.
Halál, halál, így dörren az ének
nappal is a kárörvendő éjnek.

Egyszerű történet?

Lefeküdt egymással
a szerelmem és a barátom.
Nem tudtam, bűnnek mérjem-e,
és milyen mérlegtálon.
Könnyű volt megbocsájtanom,
hogy éppen ők így megcsaltak.
De más a sors: tettükbe
egy hónapot kerülve
mindketten belehaltak.

Részlet Schrammel Imre naplójából

L. SIMON LÁSZLÓ: SECRETUM SIGILLUM

„A fotográfiában egy leképezett valóság testesül meg materiálisan” – ez a megállapítás a fotográfia megjelenésétől kezdve a legújabb fotóelméletekig tartja magát,¹ s továbbra is él a kép autonómiáját és önálló instanciáját valló ikonikus szemlélet.

A talbotípiás² eljárással a világ első fotográfiai könyvének, a *The Pencil of Nature* hatrészes művének megalkotója, Henry Fox Talbot (1800–1877) is már hol artistnak, hol operatornak nevezte a fotográfust, jelezve ezzel, hogy a művész nem pusztán passzív másolatát adja a valóságnak, hanem saját stílusában állítja elő azt, akárcsak Joseph von Gerlach a nagyításával, amelyekben az objektív fotográfia egyszerű lenyomatainak megjelenítése mellett diszjunkciós elvet érvényesített. Azt a modellt, amelyben a képek nem egyszerű illusztrációk immár, hanem túllépve a tudományos objektivitás szimbólumkereteit, egy öntörvényűen megalkotott szemantika kozmoszaivá válnak.³ A berlini Humboldt Egyetem modern művészettörténet tanszékének egykori vezetője, Hermann Grimm a fénykép-reprodukciót az eredetik megismerésénél is fontosabbnak tartotta.⁴ Kortársa, a XIX. század egyik legnépszerűbb művészettörténésze, Wilhelm Lübke is azt vallotta, hogy a fénykép-reprodukció nem a művészi eredetiség konkurenciája, hanem annak átlelkesített, közvetlen visszaadása: a fotó az eleven élet nyomát és „a művészi génusz individualitását” prezentálja.⁵ A fénykép-reprodukció tehát nem passzív letükröződése egy objektumnak, nem pusztán kópia: sokkal több annál. Az eredeti értékének felerősítője, a műalkotás, az objektum aurájának megőrzője. A XX. század végére – az új technikai médiumok megjelenése és egymással való versengése ellenére – vezető műfajjá is vált. Peternák Miklós „a természet rejtett arcát elemezve” ezért is hívja fel a figyelmet azokra a nézetekre, amelyek a festményeknél lényegesen absztraktabbnak tartanak egy fotót.⁶

A képtudományi diskurzus az irodalomban, a vizuális költészetben is megjelenik, s ennek az „ikonikus fordulatnak”⁷ egyik hazai reprezentáns kötete L. Simon László *Secretum sigillum* című műve (2003). A kötet a Magyar Műhely Kiadó Pixel-könyvek sorozatát nyitja meg, amelynek célja – Szombathy Bálint könyvhöz írt utószava szerint – a jelenkori kultúra atipikus példáinak egymás mellé állítása, a titokzatos, nehezen nyíló világokba való betekintés szándéka, az olyan képi értelmezések nyomainak kikapogatása és értelmezése, „amelyek sajátos módon járulnak hozzá látásképességünk és -kultúránk határainak tágításához, vizuális érzékenységünk és felismerőképességünk megedződéséhez”. A képpontsorozat szerzői az egyedi és mennyiségi feloldhatatlan ellentétét felülírva történetüket számtalan képpel, az apró elmozdulásokat, variációkat rögzítő, lineáris építkezésű képsorozattal beszélnek. Szarka Klára szerint tehát „éppenhogy nem küzdenek a fotó tömegességével, hanem

élnék vele.” S ezzel éppen a talboti ars poéticát, a valóság apró finomságainak a megragadását prezentálják.⁸

A titkos (és magányos) pecsétek kötete a linguistic turnnak vizuális metaforikát korlátozó szemléletétől teljes egészében elhatárolódva nyelvi meghatározottság nélküli, anyagszerű geometrikus kompozíciókat jelenít meg. Mintegy 45 darabot mutat be a szemlélőnek. S bár a lapozgatás során úgy tűnik, hogy feltárul a titok (cipőtalpak mintázataira, jellegzetes barázdáira ismerünk), viszont a használati tárgyakat műalkotássá emelő Marcel Duchamp-i ready-made koncepció alapján le is kell mondanunk a megközelítés során a két hasonló vagy azonos dolog felismerésének és azonosításának lehetőségéről. Hiszen még a beazonosítással sem oldódik fel a megjelenítés misztikussága. Azért sem, mert a digitális felvételekkel nem a materiális világ egyes szeleteinek passzív másolata, lenyomata jelenítődik meg, hanem a művész a valóság szelet kimerevítésével olyan feszültséget teremt jelenlét és jelentés között, ami az esztétikai értéktöbbleten túl a materiális immateriálissá tételével, illetve az immateriális anyagi manifesztációjával valami távollévőre, egyben szubsztanciálisan jelenlévőre utal. Ez a digitális képi világ vonzóbbnak, szuggesztívebbnek is tűnik, mint a valódi kép, a valódi test.

Az a mediális aktus, ami a test nyomának megszokottól való rögzítését lehetővé tette, készítette Georges Didi-Hubermannt is arra, hogy a test jelenlétére emlékeztető lenyomatokkal, másolatokkal az egész testet vagy testrészt indexikálisan leképezze: a halott vagy élő emberről mintázott maszkok és falra vetített árnyékok mellett nála is szerepel a képként rögzített lábnyom. A test megkettőződése, a leképezés a valódi test aurikus erejének átruházását is jelentette a másolatra. Olyan kisugárzást, ami az eredeti erőt is képes volt gyakorolni helyette.⁹ A hagyományos Jézus-ábrázolásoktól alapvetően ezért különbözik Veronika kendője, amely Jézus arcvonásait „még életében készült lenyomatban reprodukálta”.¹⁰ Vagy ilyen a torinói halotti lepel: a róla készített fényképen a lepel pozitív képe jelenik meg. A képmás pedig nem ráfestésből származik, hanem – a szindonológiai kutatások szerint – a feltámadást kísérő fény- vagy sugárjelenségtől: a fény- és hőhatásra a lenvászon szálai elszíneződtek. Mindezt a folyamatot, a képmást, a vér- és égésnyomokat az első felvétel, Secondo Pia 1898. évi fényképe közvetítette. 1931-ben Guiseppe Enrie pedig már olyan pontos felvételt tudott készíteni, amely a testen, a háton lévő korbácsnyomokat is láthatóvá tette.

Gottfried Boehm szerint a kép az imaginárius differenciáját jelenti, azt az erőt, ami utat nyit a távollévő felé és láthatóvá is teszi azt. S ez egyúttal meg is szabadít a testi kötöttségektől. A képnek ezt a hatalmát, szabadságát sejtette meg Leonardo da Vinci is, aki a tanítványaitól azt kérte, hogy képzelőerejük segítségével tárgyként, arcként, alakként stb. lássák egy régi falvakolat faltjait.¹¹

L. Simon László cipőtalpai a műalkotássá nyilvánított egyszerű használati tárgyakhoz, az azonosságoknak vélt különbözőségeik jellegzetességeit megmutató kubista-kollázs ready made darabokhoz, vagy a mai napig elevenen ható, az alkotó által nem formált, vagy csupán kiegészített és szimulált tárgyak, tárgykombinációk egyéb objektművészeti irányzataihoz képest (lásd a konceptuális objektumok vagy az optikai

és multimédiás tárgy-kollázsok, tárgy-kombinációk változatait) ezért is hordoznak jelentés- és érték-többletet, és válnak az intellektuális *trouville* képviselőjévé. Az immateriális jelenvalósága, valamint a filozófiai, ontológiai kérdések megjelenítése mellett az esztétikum is meghatározó komponens ebben az „új poétikai univerzumban”.¹² Egy egyszerű, banális cselekvéssorozat, a lépéseinket kísérő lenyomatok és az azt létrehozó talpfigurázatok a szép esztétikai értékével telítődnek. S bár a „titkos pecsétek” minden egyes lenyomata ugyanazon sorozat tagja, azonban a fehér csendkerettel és a teremtés egy-egy mozzanatát jelölő páratlan oldalak ürességével önálló szubsztanciaként és élettörténetként el is szigetelődnek egymástól. Ez az elszigetelés viszont hangsúlyosabban teszi láthatóvá a láthatatlant. Tehát nemcsak az új olvasatot és kontextust adó kivágataiban, a jelentésszerveződést meghatározó vágásműveletben egyedül a mű, hanem elrendezésében, kötetbe rendezésében is.

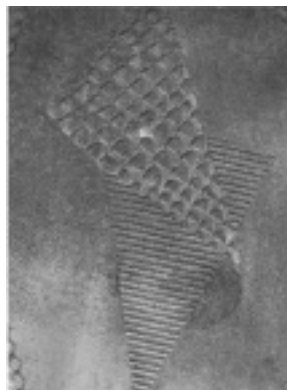
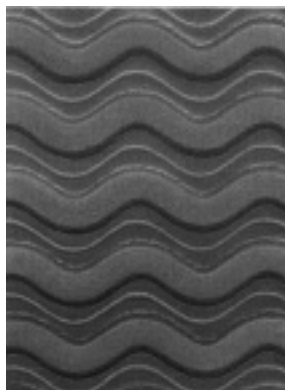
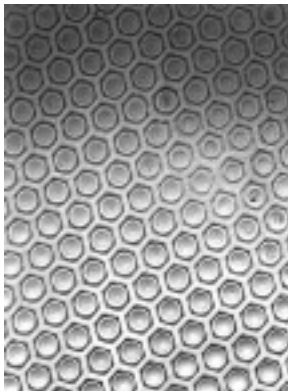
Kabai az enigmatikus képek és képrészletek szerkezeti elvének meghatározásában önkényes döntésről ír, s így szerinte a valóságreferenciának, a többszörösen strukturált valóság szekvenciának „megsejtésén kívül [...] semmi nem indokolja az épp látható megoldást”. (Bár megjegyzi: hacsak nem az *Egy paradigma lehetséges részletét* is meghatározó véletlennek volt ebben szerepe.) De – be kell látnunk – akár tudatos, akár véletlenszerű volt is az elrendezés, semmi baj nincs a „korán kiterített lapokkal”, amelyekben Kabai szerint így nem lehet többet és mást látni a cipő- és papucstalpak fotórészleteinél.¹³ Szerintem pedig nagyon is lehet, hiszen az imaginárius ereje és az immateriális jelenvalósága az esztétikummal egy új létminőségbe, értelmezői közegbe helyezi a képsorozatot. Ahogy Beck András is jelzi: „a sorozatot önálló dramaturgiája teszi sorozattá és választja el a gyűjteménytől”.¹⁴

A *Secretum sigillum* képsorozatai Kollár József elemzésében is esztétikai minőségek hordozói, hiszen „a befogadás közege projektál beléjük művészi kvalitást. Az információ kinyerhető, az esztétikai érték belevetíthető.”¹⁵ S hogy mennyire? „[...] olykor egy neolitikus síremlék, talán egy inka piramis körvonalai, vagy a Nasca-fennsík rejtélyes ábrái sejlének fel lépteink nyomán úgy, hogy nem is tudunk róla” – írja Neltz János.¹⁶

Hajas Tibor szerint a fotó használata azért izgalmas, mert „ez adja a legdirektebb lenyomatot a világról”, egyfajta „kémiai lenyomatot”. A legközvetlenebb érintkezést biztosítja azáltal, hogy „reális képet ad arról a felületről, ami az objektív előtt van”. Köztünk és a valóság között ott van a gép, amely lehetővé teszi, hogy az érzeteink emlékezeteit rögzíthessük, amire egyébként egy közvetlenebb kapcsolatban képtelenek lennénk. „Ezáltal a kép tovább nem lesz manipulálható, s mivel egy direkt lenyomat válik manipulálhatóvá, ezért a konzekvenciái is jóval messzebb mutatnak, mint egy a valóságra kevésbé emlékeztető kép”, mint „egy absztraktabb módszer alkalmazása”.¹⁷

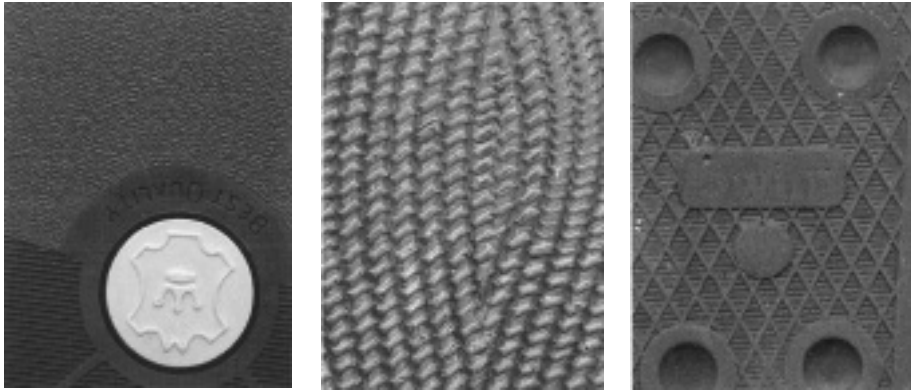
A *Secretum sigillum*ban a kémiai lenyomat mellett fizikaival és metafizikaival is találkozunk. A kötetet lapozgatva figyelmünk ugyanis akaratlanul a nyomra, a nyomhagyás problematikájáról szóló diskurzusra irányul. Derrida a jel dekonstrukcióját is elvégzi, s a jel helyett a nyomot állítja a középpontba. A nyom úgy van jelen, hogy

nincs előttünk az, amire vagy akire vonatkoztatható (lásd az erdőben talált vadnyomot). A nyom viszont befogadói sajátosságokat hordoz: vannak ugyanis „nyomolvasók”, akik az otthagyt nyomo(ka)t „olvassák”, értelmezik. Kollár József „a stílus maga az ember” elvét felidézve Wittgenstein alapján próbálja értelmezni a nyom művészetfilozófiai problémáját. Ebből a megközelítésből a stílus mindenki számára meghatározott, adott mintázat, melynek révén utólagosan is megkonstruálhatjuk az illető személyiségét, mentális világát, hasonlóképpen a nyomkeresők munkájához, akik a nyomokból alkotják meg a cipőt, s következtetnek annak viselőjére.¹⁸ Akarva-akaratlan nyomokat hagy(hat)unk tehát, s nem gondoljuk, hogy azok a nyomok (a méhszetszerű bordázatok, a lábtörlőféle mintázatok, kőművesek felépített téglasora, a különféle piktogramok, vagy figurális tartozékok, olykor egy víz-vitorla-napocska, maci, teniszütő, összetéveszthetetlen márkajelzések, redőkebe szorult kavicsok) a miénk lehetnek.

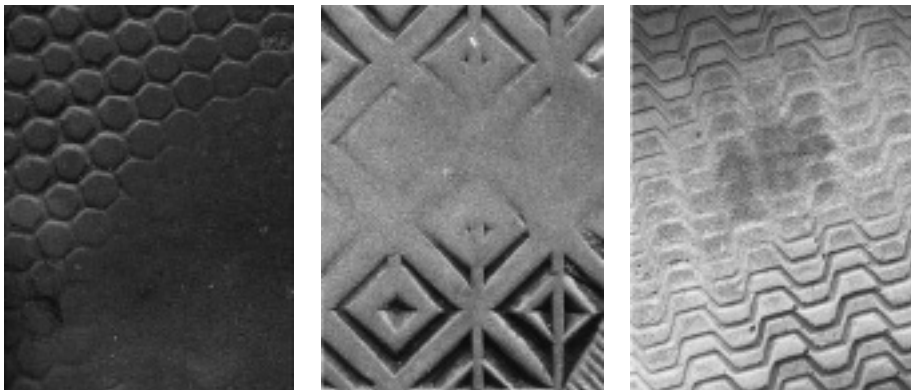

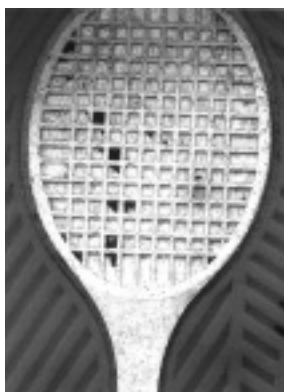
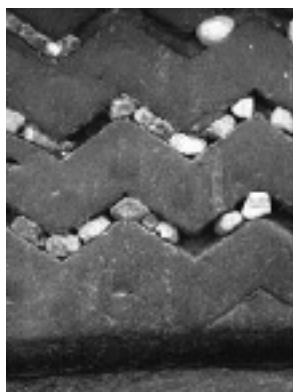
Kállai az *Ornamentals és absztrakció* című könyvismertetésében írja: „[...] elég volt kissé az emberi és természeti valóság felszíne mögé néznünk és máris kiderül, hogy a dolgok alkata, értelme, összefüggése mérhetetlenül mélyebb, szövényesebb és rejtelmesebb, semhogy a pusztá érzéklet, a tárgyi ábrázolás ezeknek a roppant háttereknek kellő képét rajzolhatná.”¹⁹ A digitális képrögzítési eljárással a művész-költő a

fogyasztói társadalom jelenségeit, a mindennapjainkat elárasztó tömegárukat, a változatlan ismétlődést, az elburjánzó azonosságokat helyezi a figyelem középpontjába, s az azonosnak vélt különbözőség megmutatásával, a tapasztaltnak hitt dolog kérdésessé tételével az egyéni (egyres) léttörténetre utal, s szembesít is ezzel. A talajon erősen tapadó, csúszásmentes, kiváló és speciálisan kifejlesztett gumitalpaktól kezdve az egyszerűbbekig, a koronás BEST QUALITY márkajelzéstől a strandpapucs jellegtelegebb formájáig a talpazatok sorra megjelennek a kötetben.

Több reklámfelület is hirdeti, hogy a lábbeliknek milyen fontos része a talp, legyen az a cipő akár utcai viselet vagy benti papucs, túra- vagy sportcipő, lovaglósizma vagy a munkavédelmi előírásoknak megfelelő biztonsági bakancs. A talp olyan része a cipőnek, amelyet viselés közben nagyon ritkán vagy egyáltalán nem látunk. A tervezéskor a funkcionalitás mellett a tervezőt időnként esztétikai szempontok is vezérik, vagy a gyermekcipők esetében az alkotói játékosság is megfigyelhető. A viselő élettörténete pedig nyomot képez ezeken a bordázatokon. A megkopott talpazaton viszont nemcsak az idő, hanem a bordázatokba ragadt idegen anyagokkal olykor a tér is információs jelet hagy rajta.

Az elhasználódás folyamatát tehát nem fedi el a művész, hanem éppen a megszkottól való eltéréssel, a retusálatlan valósággal megszünteti a tárgy és a fotó közötti reprezentációs viszonyt, s képei már olyan konstruktív elemeket tartalmaznak, amelyek nem leképeződések, nem pusztán a vizualizálandó tárgyat jelenítik meg, hanem egy narratív viszonyt a tárgy, annak viselője, valamint az alkotó és a befogadó (a megfigyelő) között. Ebben az elbeszélői viszonyban a narráció a kijelentéssel tárgyával egybeesik, hiszen az alkotó az éppen aktuálisan „megtörtént” nyomokat rögzítette. Ez az egységidő azonban nem esik egybe az aktuális érzékelés, a befogadás idejével, mert a befogadónak aktuális időhorizonttá kell rekonstruálnia a kijelentés tárgyának (a rögzítésnek, a nyomnak) múltidejűségét. A rekonstrukció során viszont a tér-idő kontinuum meg is szűnik: a kép toposzá válik az értelmezés során.

Hans Belting képanthropológiájában is olyan megtestesülés, toposz a kép, amely kísérletet tesz arra, hogy általa átlépjük a tér és idő korlátait, azt a határt, aminek a valóságos, eleven test ki van szolgáltatva. Ezért válik nála a kép fogalma antropológiai fogalommá, hiszen képekkel élünk és képekkel, képekben értjük meg a világot.²⁰

Ha a kötetből az idő és tér nyomát megjelenítő fotók közül radikálisan kiemelnénk egyet, úgy, hogy ezzel elszakítanánk az eredeti kontextus értelmezői közegetől, akkor a képről²¹ téves interpretációk születnének: úgy vélnénk, hogy a felvétel nem volt kellően előkészítve (piszkosan maradt a fotózásra szánt tárgy), vagy az idealizált megjelenést biztosító retusálás maradt el. Ezzel a téves értékítélettel éppen a fotó hitelességét vennénk el és művészi vonásaitól fosztanánk meg a képet.

Robert Koch az ilyen retusálatlan „hibákban” látta a fotók autentikusságát, s érintetlenül is hagyta az ilyen felvételeket. S vallotta, hogy „egy mikroszkopikus tárgy fényképe [...] magánál e tárgynál is fontosabb lehet.”²² Ezért a lépfene kórokozójáról készült mikroszkopikus fotót is lényegesebbnek tartotta, mint magát a baktériumot.

A *Secretum sigillum* képeiből is nyilvánvalóvá válik az alkotói szándékosság, ami nem-hogy nem retusál, de a retusálatlan valóság keresésével és egyedi rögzítésével egy olyan keletkezéstörténetet mond el, ami – bár elemeire bontható – de szerves egységben egymásra épül, akár egy regény- vagy összefüggő novellafolyam.

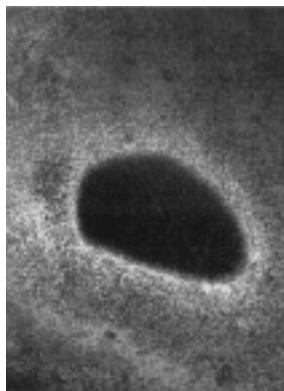
Koch számára a kép már nem illusztráció, hanem bizonyíték, mert a retinánál is sokkal pontosabban adja vissza a valóságot („a fényérzékeny lemez egy szem, melyet nem vakít el a világosság”), a berlini Humboldt Egyetem művészettörténész professzora, Horst Bredekamp ezzel szemben kiemeli a fotografikus megjelenítés konstruáltságát, hiszen a valóság visszaadása, a mikrofotó realitása tervezésekre, korlátozásokra épül: Kochnak is a felvétel elkészítése előtt a fókusz és a kivágás beállítás mellett „számos változtatást, beavatkozást kellett végrehajtania a beteg szervein, hogy fotografálható legyen – izolálnia, színeznie kellett, megfelelő zselatinnal kiegészíteni stb. Ezek után a világítás és a nagyítóberendezés beállítására került sor. Ez a komplex feltételrendszer biztosította, hogy a képen az jelenjen meg, aminek Koch szándéka szerint látszania kellett.”²³

Moritz Thausing az eleven élet nyomát hiányolta a fotókról. A *Secretum sigillum* művei viszont valóban a lét valóságdarabjai, „a megtapasztalható világ köré vonható optikai talányosság leleményei”, „egy mikrovilág hétköznapi formakultúrája”, az élet színpada színészek nélkül.²⁴ S a fotográfus tekintete. Mert ezt is rögzíti. A fénykép erről is nyomot hagy. A képben így a benne lévő látás aktusa is életre kel, egy új, a kép és test referencialitását átértékelő jelenlétté: a test, a látás úgy nyeri vissza jelenlétét, hogy láthatatlanná válik a szemlélő számára. Ebből az egymásra utaltságból, kölcsönös távollétből táplálkozik kép és látás, illetve kép és test.²⁵ Akárcsak Albert Kahn 1900-as vállalkozása: a párizsi bankár egy világarchívumot akart létrehozni, ezért szétküldte a világba fotográfusait és operatőreit. Az utókornak viszont nem annyira a világ képeinek csodálatos gyűjteményét jelentette a vállalkozás, hanem annak illusztrációját, hogy miként látta a Nyugat a gyarmati korszak csúcspontján a világ többi kultúráját. L. Simon László képei viszont túlmutatnak jelenünk társadalmi-gazdasági környezetének, a populáris és fogyasztói kultúrának a lenyomatán. Ahogy Bohár András írja: „nem egyszerűen ennek sajátos kultúrkritikai kérdésessé tételére helyezi a hangsúlyt, hanem a művészet innovatív erejére apellál.”²⁶ A láthatatlan rögzítésére. William Henry Fox Talbot is a fotóművészet óriási lehetőségét az apró finomságok rögzítésében, a szinte észrevehetetlen megragadásában látta. A lendő fotográfusoknak azt javasolta a fotóalbumában, hogy kamerájukkal az élet egyszerű, hétköznapi témáit próbálják megragadni.

A képek kontextusba való helyezése vagy szövegekkel való társítása pedig további lehetőségeket, értelmezéseket generál. Roland Barthes ikonográfiai kutatásai során – Saussure jeleméletének hatására – fényképeket tett véletlenszerűen egymás mellé, és ekkor döbrent rá arra, hogy a véletlenszerű egymásmellettség „kölcsönhatással bír a jelentéstartalomra”, s egy végtelen narrációt indít el, ha a képeket szövegekkel kombináljuk. Ez a narráció pedig egy olyan homogén szövetet hoz létre, amely a műfaji határokat is eltörli.²⁷ Az irodalom és a testi tapasztalat látható-vitális színreviteli

lehetőségeinek összekapcsolása azért is fontos, mert ha ez nincs meg, akkor veszélybe kerül az irodalom kulturális hatóképessége. Erre – Ludwig Pfeiffer könyvét elemezve – Oláh Szabolcs is felhívta a figyelmet.²⁸ A vizuális és a diszkurzív elemek egyedi összekapcsolódása, dialektikus kölcsönhatása egy fotósorozatnál pedig különösen érvényesül. S ezek kölcsönösen értelmezhetik és át is írják egymást.

A *Secretum sigillum* a barázdákba szorult kavicsokkal, földmaradványokkal a sétára, a kavics szórta utakra emlékeztet, akárcsak a talpazat megkopott részeivel az idő múlására, viselőjének cipőhasználatára következtethetünk, a rátapadt színnyomokkal lehetséges tartózkodási, „lépési” helyek idéző(het)nek fel bennünk. S a materiális dolgoknak képként való megjelenésével létrejön az imaginárius túlereje is. A kötet nyitó és záró képsora ugyancsak erre a létfilozófiára épül. Bohár András is az első fotó kékségében születésünk emlékképeire utal, majd a rá következő nyomok sejtyszerűségében a teremtés sokszínűségére és kiismerhetetlenségére hívja fel a figyelmet, s az antropológiai vonatkozásrendszer is feltárási képkiadvát-sorozat kötetnyi terjedelme után a könyvet záró fotók már „az elhasználódás univerzálissá emelt példájaként” a végpont utáni állapot narratíváját idézik.²⁹

A kezdet és a vég. Porból vagy és porrá leszel. Viszont az elmúlásnyom körüli fényben ott sejlik az új kezdet is, a végtelen, a remény. Értékes tehát ez a por, ez a nyom, mert halhatatlanságot hordoz. A nyomok tehát erre felé vezetnek, s visszatalnak az egyik fő motívumra, a borítókép kötet-meghatározó aktusára is.

Bohár a figyelemfelhívás műveleteként értelmezi a borítóképet, „villámfutamként”, a tomboló vihar jeleként. Megközelíthetjük így is: külső, természeti jelenséggént. Vagy akár – ha volt már ilyen élményben részünk – egy villámcsapásszerűen fejbe hasító éles, nyilalló fájdalom érzéseként, hirtelenségeként. A kereszt, az elfogadás és a jelenlét aktusaként. De leginkább a valóságba (egy cipőtalpba, a lépéseinkbe, az életünkbe) vésett jelnek tarthatjuk, egy olyan cselekvéspotenciálnak, ami emlékeztet rendeltetésünkre és a nyomhagyás felelősségére, arra a kötelességünkre, hogy utat mutassunk a nyomokat fürkészőknek és az eltévedteknek és eltévelyedetteknek egyaránt, s megmutassuk a nyomértelmezőknek, hogy egy másik idősíkhöz, horizonthoz is tartozunk. Ne tapadjunk le tehát aszfaltcsökönyösséggel a mindennapokba, az út porába, még ha a vándorút során porosak, koptasak és kavicsoktól hasítottak is leszünk.

Ez a fotó is tehát – Bredekamp képi meghatározásával – az eszme, az alakított forma érzéki megjelenése, olyan vizuális képződmény, amely értelemmel kapcsolódik össze, s jelentést kínál az értelmezőnek.³⁰

A kötet anyagát számos hazai és külföldi kiállításon láthatták az érdeklődők.³¹ A nyomok után kutatás így egy merőben más „kontextusba” helyeződött, a könyv bezárt világából kilépve egy tárlat médiumában, egy új értelmező keretben találkozhatott vele a befogadó. Az objektművészet speciális változata teremtődött meg ezzel az egyedi intellektuális *trouville*-sorozattal. A művész ugyanis nemcsak válogat a „talált tárgyak” kollekciónak, de a fényképezőgép médiumán keresztül újateremti, konstruktív módon alkotja-formálja a tárgyi világot, de úgy, hogy annak objektivitása érintetlen marad. A digitális kompozíció-sorozatot aztán a könyv médiumába, majd egy új közvetítő közegbe, egy tárlatba helyezi. Ezáltal visszafordítja a Hans Belting általi definíciót, miszerint a fotográfia „a bekeretezett képfelület folytatásának tekinthető”, s „a festmény képfogalmával való ellentmondásból keletkezett”.³²

Vizont a bekeretezett, egymástól elszigetelt, ugyanakkor egy másik történeti ívre fűzött nyomok ugyancsak a fotó médiuma által az együttes látvány élményét és egy másik értelmezői közeget hívnak elő, a *kép a képben, fotó a fotóban* aktusát. Kékesi Zoltán jelzi, hogy „a »kép a képről« – mint műfaj és mint (minden képre jellemző) működés-mód – maga sem mentesülhet a nyelvtől, s így a képek »önmagukról« alkotott tudása is mindig nyelvre utalt (ahogy a nyelviség sem oldozható el a képek »hatalmától«”.³³

*Magyar Képzőművészeti Egyetem, Pantheon-fríz terem*³⁴
2003. november 6-14.

Ezek a fotók a tárlatot szemlélő tekintetét is megjelenítik, azaz olyan embert látunk, aki a kép(ek) részévé válik. S felerősödik bennünk a kényszer, akárcsak Thomas Struth *Museum Photographs*-sorozatát szemlélve, aki a múzeumlátogatók tekintetét a fotóin szintén tematizálta, hogy a képen látható személy mögé álljunk, s mi is részévé váljunk a médiának. Az elsődleges és a másodlagos médiumnak egyaránt.³⁵ A másik pillantását szemlélve így a saját pillantásunkkal is találkozunk, illetve az idézett fotóban a pillantások tapasztalatainak egymásra rétegzettségével azonosulhatunk.

A digitális fotók egy közös szemlélés performanszában realizálódtak, egy tárlatot értelmező aktus elemévé váltak, azaz jelentésük és hatásuk – mint ahogy a vizuális reprezentáció minden egyes formája, médiuma – egy „összetett érzéketi környezet és az azt elfoglaló megfigyelő összefüggésében”³⁶ jelent meg. Mindez viszont már egy

másik idősíkhöz tartozik, egy olyan időtlenséghez, amelyben az élet folyamatában álló dolgok idején túl teremődik meg a tér. Ezek a helyek képessé válnak arra, hogy a múlt időből kiszakítva magukat az időt képekben idézzék fel, képekben mutassák meg. S a hely és a kép közötti cserével alkalmassá tesznek bennünket arra, hogy az aktuális életvilágot egy másfajta hely képeként éljük át, érthessük meg. Ebben a folyamatban történésé válik maga a hely is. Belting ezért mondja, hogy a helyek, a képeket őrző múzeumok „egészen különös történeteket hordoznak”, amelyek ott, a kiállítórészlegen játszódnak le: csak ezek révén válnak felidézésre méltó helyekké. „Mi is magunkban hordozzuk azokat a történeteket (élettörténetünk tartalmát), amelyek révén azzá válunk, akik vagyunk. A helyek, amelyekre emlékezünk, és a rájuk emlékező emberek, egymásra vannak utalva.”³⁷ Ezt a megtekintés, a közös szemlélés aktusa mellett a tárlat megnyitáshoz szorosan kapcsolódó performansz is erősíti.

A Magyar Képzőművészeti Egyetem Pantheon-fríz termében ugyanis Szombathy Bálint valóságos performanszal mutatta be a képsorozatot. A költői szöveg³⁸ nyelvi jelentésképzését továbbfűző, a Paul Ricoeur-i teremtő képzelőerő általi újraalkotás lírapoétikai eszközével élő értelmezői szövegének előadása³⁹ után megtaposta, s a közönséggel is megtapostatta a kiállított anyag kötetváltozatát, pecsétnyomókként használva a cipőtalpakat.

Szarka Klára a fotónak egymást feltételező mennyiségi és minőségi kérdéseiről, műalkotás voltáról értekezve kifejti, hogy a fotóművészet másféle módon létezik a művészet szférájában, mint a festészet vagy bármelyik képzőművészeti ág egyedi alkotása, és sajátos szabályrendszert kell kialakítania akkor, ha a képek műalkotásként jelennek meg a galériák és múzeumok falain. Vagy akár az interneten. A fénykép ugyanis „meghalhat, mielőtt megszületne”, mivel a mobiltelefonokkal rögzített képek millióiból egy gombnyomással törölhetjük a kijelzőn megjelenő képet, de tovább is élhet szinte tértől és időtől függetlenül, ha a világ minden tájára (ugyancsak egyetlen kattintással) korlátlan számban szétküldjük. S „amit látunk, az már nem másolat, hiszen eredeti értelemben véve nincs is negatív, nincsen mesterdarab”.⁴⁰

A *Secretum sigillum* narratív láncolattá fűzött darabjai is „saját szabályrendszert és feltételeket” kialakítva jelennek meg egy tárlat médiumában úgy, hogy az új szövegkörnyezetben új jelentéssel, történéssel telítődnek.

Nemcsak médiumok találkozása ez, hanem objektumok egymásba és egymásra íródásának folyamata is. A szemlélő azonban így sem tekintheti a művet független identitásnak, azaz az eredeti funkciótól, környezetbe ágyazódástól nem vonatkoztathat el, még akkor sem, ha a mű keretétől az alkotó (csupán vagy kizárólag) a könyv dimenzióját választaná.

Viszont a képek új kontextusba kerülése, történetük szétszóródása itt még nem áll meg: a kiállításról készített képsorok az interneten, a képek és információtömegek által uralt kultúrában ismét új paradigmasorba rendeződnek (lásd Google: *Secretum sigillum*, képek), ahol a befogadás mediális és verbális irányításával egy sajátos képi nyelvet teremtenek, s ez megváltoztatja az érzékszerveink működését, a befogadói aktus mikéntjét is. S már lehet, hogy az eredeti kontextus megtalálása az adott hely-

Fotók: L. Simon László

zetben nemcsak lehetetlenné, de feleslegessé is válik. A művész–mű–befogadó recepcióesztétikai háromszöge ugyanis új pozícióba kerül, mert a komputer még magát a szubjektum létét is megkérdőjelezi, arcok, testek egybemontírozásával fikcióként állítja elénk. Ezért a legnagyobb technikai képtároló médiumába „zárt” műveket már csak finom képelemzési módszerekkel védhetjük meg az internet virtuális képözönétől, amely sokszor elnyeli a nyelv diszkurzivitását, s még a szöveget is vizuális tényként érzékelteti: feltöri az autonómiáját, s nem egy lineáris felületen, hanem egy térben mozog immár. Az írás általi kulturális emlékezetet, a script memoryt felváltotta tehát a print memory, amelyben az adatokat már nem betűkkel és képekkel tároljuk, hanem betűkként és képekként hívjuk le őket.

A számítógép nyelvi diskurzust megszüntető képi uralmát azzal az elméleti tétellel és gyakorlati tapasztalattal sem oldhatjuk fel, hogy a kép minden nyelvi kísérletezésnek, behelyettesítésnek ellenáll, szimultaneitásának nyelvi leírása egyáltalán nem lehetséges. Azért sem állíthatjuk ezt, mert minden kép interpretációja csakis nyelvvel, szukcesszív leírással történik. Tehát a komputernél is meg kell teremtenünk a képek verbális áttételét, azt a mediális dialógust, ami lehetővé teszi az ekphrasziszt, a kép kimondását, szövegszerű olvasatát, újabb tapasztalati befogadását. Viszont mindig azzal a befogadói attitűddel kell a komputerképeket megközelíteni és leírni, amely tudatában van annak is, hogy a képek nyelvileg nem artikulálható viszonyokat is állít(hat)anak.

A magányos, monomediális olvasást felváltó intermedialis tapasztalat, a szimulált médiumkapcsolódások izgalma teremti meg Ludwig Pfeiffer szerint azt az esztétikai tapasztalatot, amelyben az izgalom, a tehermentesítés és a távolságtartás összekapcsolódik a médiumokban. Az imaginárius aktusok másként nem jutnak be a kultúrába: csakis mediális támogatással. A kultúrák életképessége is ezen alapul: az imaginárius-vitális cselekvési láncolatok megújulni tudásán.⁴¹

Maurice Blanchot szerint „a mű azt teszi láthatóvá, ami a tárgyban eltűnik”. A szobrász és az útépítő egyaránt kövel dolgozik. Viszont a szobrász úgy használja a követ, hogy nem elfogyasztja, nem megtagadja azt, hanem feltárja, igenli.⁴² Akárcsak a *Secretum sigillum*-ban: a vizuális költő cipőtalpakkal „dolgozik”, mint a talpentervező és a cipész, digitális kópiákkal, mint a fényképész, de ő a művével az elemi alap felé fordul, a felé az alap felé, amely az alap mélysége és árnyéka, amelyre a tárgyak nem utal(hat)nak. Blanchot szerint a művészetek valóban képesek erre: a mű kivételes eseményében „egyetlen pillantás alatt elénk állítják” az elemi alapot. Az alkotó nem tudja a tárgyat olyannak látni, amilyen használaton kívül lehetne, s ezért olyan ponttá változtatja, amelyen keresztül megjelenhet a mű követelése. S ez az a pillanat, amelyben az érték és a hasznosság fogalmai elmosódnak, amelyben a világ „szétesik”. A művész tehát „azért nézi másképp a hétköznapi világ tárgyait, azért semlegesíti bennük a használatot, azért adja vissza eredeti tisztaságukat, azért emeli fel őket folyamatos stilizálás révén ama pillanatnyi egyensúlyhoz, ahol képpé válnak, mert megközelítette e »pontot«, mert már egy másik időhöz tartozik.”⁴³ S ha kitartó, „az alap” felé fordulni tudó nyomkeresők és nyomértelmezők vagyunk, akkor ebbe a másik időbe elvezetnek bennünket a *Secretum sigillum* művészi képsorai.

JEGYZETEK

- 1 Horst BREDEKAMP, *Fordulópontok. Az iconic turn ismertetőjegyei és igényei = A kép a médiaművészet korában*, szerk. NAGY Edina, L'Harmattan, Budapest, 2006, 16.
- 2 Talbotípa vagy kalotípa: a fotográfiában használt pozitív, illetve negatív képrögítési eljárás. William Henry Fox Talbot 1834-ben kezdte el a kísérleteket, 1839. január 25-én jelentette be találmányát, s 1841-ben szabadalmaztatta.
- 3 BREDEKAMP, *I. m.*, 16-18.
- 4 Hermann GRIMM, *Über Künstler und Kunstwerke*, Jg. 1, 1865. február, 38. = Horst BREDEKAMP, *Képi médiumok*, http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/0052_2A_1_1_einfuehrung/ch03s06.html
- 5 Wilhelm LÜBKE, *Photographien nach gemälden des Louvre. Herausgegeben von der photographischen Gesellschaft in Berlin*, Kunst-Chronik 5, 1870, 45–46. = BREDEKAMP, *Képi médiumok, Uo.*
- 6 PETERNÁK Miklós, *Képháromszög*, Ráció, Budapest, 2007, 89.
- 7 A fogalmat Gottfried Boehm használja. Ugyanezt a jelenséget W. J. Thomas Mitchell a „pictural turn”, a képi fordulat kategóriájával jelöli (s ezzel aktualizálta Erwin Panofsky ikonológiáját), Ernst Gombrich viszont „vizuális korszaknak”, Guy Debord pedig a „látványtársadalom” korának nevezi.
- 8 SZARKA Klára, *Secretum sigillum, Kijáratok, Négyanegyediken. A Pixel-könyvekről*, Új Forrás 2005/6., 83-84. Beck András is a sorozat és gyűjtemény, az egyediség, eredetiség és tömegesség kérdéseit tárgyalva megjegyzi, hogy a sorozat nem az egyszerűség tagadása, „hanem „az egyediség széktöltője”. „A sorozat paradoxona szerint csak az lehet egyedi, ami ismétlődik, vagyis az eredetiség a sorozat által válik azonosíthatóvá.” BECK András, *L. Simon László, Secretum sigillum*, Élet és Irodalom 2004. július 9., 27.
- 9 Hans BELTING, *Kép-antropológia. Képtudományi vázlatok*, ford. KELEMEN Pál, Kijárat Kiadó, Budapest, 2003, 45.
- 10 *Uo.*
- 11 Gottfried BOEHM, *A nyelven túl. Megjegyzések a képek logikájához = A kép a médiaművészet korában, I. m.*, 29-30.
- 12 A jelzős szerkezetet Bohár András használja a kötetről írt tanulmányában. Lásd: BOHÁR András, *Azok a bizonyos nyomok = Poétikák és világlátások*, Nap Kiadó, Dunaszerdahely, 2008, 61.
- 13 K. KABAI Lóránt, *L. Simon László, Secretum sigillum*, Magyar Narancs 2004. szept. 30., 39.
- 14 BECK, *I. m.* Beck szerint viszont a ráismerés dramaturgiájában a sorozat tárgyképek sorára eshet szét, és (ezt a meghatározásában nem éppen a legszerencsésebb megoldásként aposztrofálta) gyűjteménnyé válhat. De ahogy a sorozatban is megnyilvánul az egyediség (ahogy Beck írja), éppen az ismétlődés, „a sorozat által válik azonosíthatóvá” az egyszerűség, véleményem szerint a *Secretum* esetében ugyanúgy nem zárja ki egymást a gyűjtemény és sorozat terminus technicus és megvalósulása, mivel a titkos pecsétek sora/gyűjteménye így is értelmezhető, a két kategória egymást látszólag kizáró, paradox volta ellenére összekapcsolható.
- 15 KOLLÁR József, *Secretum sigillum*, Szépirodalmi Figyelő 2003/6., 141.
- 16 NELTZ János, *Secretum sigillum*, Szemeszter 2003. márc., 14.
- 17 BÁN András–FITZ Péter, *Interjú a fotóról*, Orpheus 1999/21. Internetes verzió: http://www.inaplo.hu/or/199921/09_ban_fitz.html
- 18 KOLLÁR, *I. m.*, 140.
- 19 KÁLLAI Ernő, *Ornemens és absztrakció*, Pester Lloyd 1941. május 9. Újraakció: *Kállai Ernő emlékezete*, katalógus, Óbuda Galéria, Budapest, 1982, 10. jegyzet.
- 20 Hans BELTING, *I. m.*, 14.
- 21 Szándékosan kerülöm az illusztráció fogalmát, ugyanis ez a képek önálló jelentéstartalmának hiányát feltételezné. Ilyen összefüggésben Horst Bredekamp is a szó használatának megszüntetését javasolja. Lásd A müncheni Iconic Turn rendezvénysorozat előadásait: *A művészettörténet mint történeti képtudomány, Horst Bredekamp előadása*, MÉLYI József összefoglalója, <http://exindex.hu/print.php?page=3&id=421>

- 22 Robert KOCH, *Zur Untersuchung von pathogenen Organismen = Mitteilungen des kaiserlichen Gesundheitsamts*, 1881, I, 11. (Az idézetet Wessely Anna fordításából veszem át. Lásd Horst BREDEKAMP, *Mellőzött képhagyomány?*, ford. WESSELY Anna, BUKSZ, 2003/3., 254. Internetes verzió: <http://buksz.c3.hu/0303/bredeks.pdf>)
- 23 *A művészettörténet mint történeti képtudomány*, MÉLYI József összefoglalója, *Uo.*
- 24 SZOMBATHY Bálint, *Utószó*, L. Simon László: *Secretum sigillum*, Magyar Műhely Kiadó, 2003.
- 25 A kép és test referenciájáról Hans Belting értekezik a *Valódi képek, hamis testek. Tévédések az ember jövőjével kapcsolatban* című írásában. Lásd: *A kép a médiaművészet korában, I. m., 52.*
- 26 BOHÁR, *I. m.*, 60.
- 27 MEGYIK János vallomása: *A forma újragondolása, Megyik Jánossal beszélget Sz. Szilágyi Gábor*, Balkon 2004/9. (www.balkon.hu/balkon04_09/01megyik.html).
- 28 OLÁH Szabolcs, *Intermediális átmenetek*, Disputa 2008/7-8., 116.
- 29 BOHÁR, *I. m.*, 63.
- 30 *A művészettörténet szerepe az „Iconic Turn”-ben*, Hans Dieter Huber és Gottfried Kerscher interjúja Horst Bredekampmal, Berlin, 1997. november 7. = *Kritische Berichte. Zeitschrift für Kunst und Kulturwissenschaften, Sonderheft Netzkunst*, 1998/1., 85-93., ford. MÉLYI József. Internetes verzió: <http://exindex.hu/print.php?page=3&id=427>
- 31 A kiállított képsorozat Barabás Lajos műgyűjtő gyűjteményében található meg.
- 32 BELTING, *I. m.*, 46.
- 33 KÉKESI Zoltán, *A tekintet újrajrása. Papp Tibor: Vendégszövegek (n)*, Kortárs 2004/10., 110.
- 34 A fotók forrása: <http://www.mke.hu/node/13296>
- 35 Belting médium-transzparenciáját követve (lásd: BELTING, *I. m.*, 255-256.) elsődleges médium jelen esetben a faktikus fénykép, másodlagos médium pedig az idézett kép, a titkos pecsét kiállított darabja.
- 36 Jonathan CRAY, *A megfigyelő módszerei. Látás és modernitás a 19. században*, szerk. PLÉH Csaba, ford. LUKÁCS Ágnes, Osiris, Budapest, 1999, 38.
- 37 BELTING, *I. m.*, 77-78.
- 38 A *Secretum sigillum* vizualitása ellenére szöveggént megjelenő, szöveggént is viselkedő költői mű. A titkos pecsétről szóló interjúban L. Simon László is az experimentális költői törekvésekről szólva megjegyzi, hogy „a kísérleti irodalom körébe tartozó műveknek mindig van nyelvi alapjuk.” Lásd: MÁTÉ G. Péter, *Titkos pecsét* (Interjú L. Simon Lászlóval, kézirat).
- 39 Részlet Szombathy Bálint megnyitászövegéből: „[...] beleléptem valami gyanús matériába, valami szent dologba, ami egészen a küszöbig nyilvánvalóvá tette lépteim helyét és jövetelem irányát. Azt mondja a barátom, vigyázz, beletapostál valamibe! Hát persze, hogy beletapostam, még hozzá egy rakás kutyaszarba [...] A lényeg az, hogy minderről egy másik barátom jutott eszembe, aki cipőtalpakat gyűjt a digitális kamerájával. Arra gondoltam, milyen szép munkákat csinál ő, de lám, egyetlen kutyaszaros sincs közöttük, és akkor mit csinál ez a barátom, tiszta esztétikát? Hol van itt a társadalmi háttér, az urbánus mikrostruktúra, a szociális környezet, a magyar valóság tutto completo, valamint a magyar valósággal szemben támasztott európai elvárás? [...] A cipőtalp maga az evolúció, a genetikai kódfigyelmet, a kollektív sorsélmény gyűjtőmedencéje, egy kis műanyag- vagy bőripari poétikai rendszer, aminek határozott kapcsolata van a földi léttel, az emberiség történelmével. Nem úgy, mint a művészi tehetségnek, amivel annyian felváganak, pedig csak a fellegekben járnak, ahol nem is kell cipő. A cipőtalp azonban nemcsak tudományos komplexum, hanem legalább annyira érzelmi birodalom is, hiszen például pillanatnyi érzelmi kitörést vált ki, ha valaki belelép egy rakás szarba.”
- 40 SZARKA, *I. m.*, 83-85.
- 41 K. Ludwig PFEIFFER, *A mediális és az imaginárius. Egy kultúranthropológiai mediálmélet dimenziói*, ford. KERÉKES Amália, Magyar Műhely–Ráció, Budapest, 2006, 21-22. Lásd OLÁH, *Uo.*
- 42 Maurice BLANCHOT, *Az irodalmi tér = A mű és a kommunikáció*, ford. LŐRINSZKY Ildikó, Kijarat Kiadó, Budapest, 2005. 31-32., 186-187.
- 43 *Uo.*

Emlékmű (terv), kőcserep
2011 – 37,5x21x15 cm – 1280 °C